

2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaıdam Bölgesi ve Orhun Vadisi

Cengiz Alyılmaz*

Özet: Moğolistan Cumhuriyeti Arhangai İli Nalaıh İlçesi sınırları içinde yer alan Höşöö Tsaıdam Bölgesi ve Orhun Vadisi Türk dili, Türk tarihi, Türk kültür ve Uygarlığı açısından büyük önem taşır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan anıt mezar külliyelerinin ve yazıtlarının da içinde bulunduğu Höşöö Tsaıdam Bölgesi, II. (Kök)türk Kağanlığı döneminin pek çok anıt mezar külliyesini de üzerinde barındırmaktadır.

Makalede hem Höşöö Tsaıdam Bölgesi'ndeki ve Orhun Vadisi'ndeki eski Türk kültür ve uygarlık eserlerinin 2010 yılındaki durumları ortaya konulmakta; hem de buralarda Türkler, Moğollar ve Almanlar tarafından yapılan çalışmalar dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Höşöö Tsaıdam Bölgesi, Orhun Vadisi, müze, anıt mezarlar, yazıtlar, arkeolojik kazılar

“Khoshoo Tsaıdam Area and Orkhon Valley as of 2010”

Abstract: Khoshoo Tsaıdam Area and the Orkhon Valley, which lie within Nalaıh County, Arhangai Province of Mongolia, is highly important in terms of Turkish language, Turkish history, Turkish culture and civilization.

Khoshoo Tsaıdam Area, the home for the Köl Tigin and the Bilge Kagan mausoleum complexes, contains many other mausoleum complexes from the 2nd (Kök)türk Kaganate era as well.

In this paper, present state of the age old works of Turkish culture and civilization in the Khoshoo Tsaıdam Area, as of 2010 is revealed; while the works carried out in the vicinity by the Turkish, Mongolian and German teams are offered to the readers' notice.

Key Words: Khoshoo Tsaıdam Area, Orkhon Valley, museum, mausoleums, inscriptions, archeologic diggings

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü

1. Höşöö Tsaıdam Bölgesi ve Önemi:

Moğolistan Cumhuriyeti Arhangai İli Nalaıh İlçesi sınırları içinde kalan Höşöö Tsaıdam¹ Bölgesi hem Köl Tigin ve Bilge Kağan anıt mezar külliyelerini ve yazıtlarını hem de II. (Kök)türk Kağanlığı dönemine ait pek çok anonim anıt mezar külliyesini üzerinde barındırmaktadır.

Bölgenin doğusunda Höşöö Tsaıdam Gölü, batısında tarihî Türk başkenti Karabalgasun, kuzeyinde Hutag Dağları² güneyinde ise, tarihî Moğol başkenti Karkurum yer alır. Bölgenin kuzeyindeki dağlarda ve tepelerde bulunan Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Kırgız... dönemlerine ait kurganlar, mezarlar ve oboolar (Alyılmaz, 2003) bölgenin tarihin her döneminde Türkler tarafından kutsal sayılan mekânlardan biri olduğunu göstermektedir.

İpek Yolunun kollarından birinin bu bölgeden geçmesi (Alyılmaz, 2003; Müller, 2006); (Kök)türk Kağanlığı anıt mezar külliyelerinin bilinçli bir şekilde burada inşa edilmeleri; (Kök)türk harfli en büyük ve en kapsamlı yazıtların buraya dikilmiş olmaları Höşöö Tsaıdam Bölgesi'nin Türk tarihi, dili, kültürü ve uygarlığı açısından önemini açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Höşöö Tsaıdam Bölgesi üzerinde barındırdığı eşsiz kültürel varlıklar sebebiyle Moğolistan Cumhuriyeti tarafından SİT alanı olarak ilan edilip koruma altına alınmış; UNESCO tarafından da 2004 yılında Dünya Kültür Mirası listesine kaydedilmiştir.

2. Höşöö Tsaıdam Bölgesi'ndeki Anıt Mezar Külliyesi:

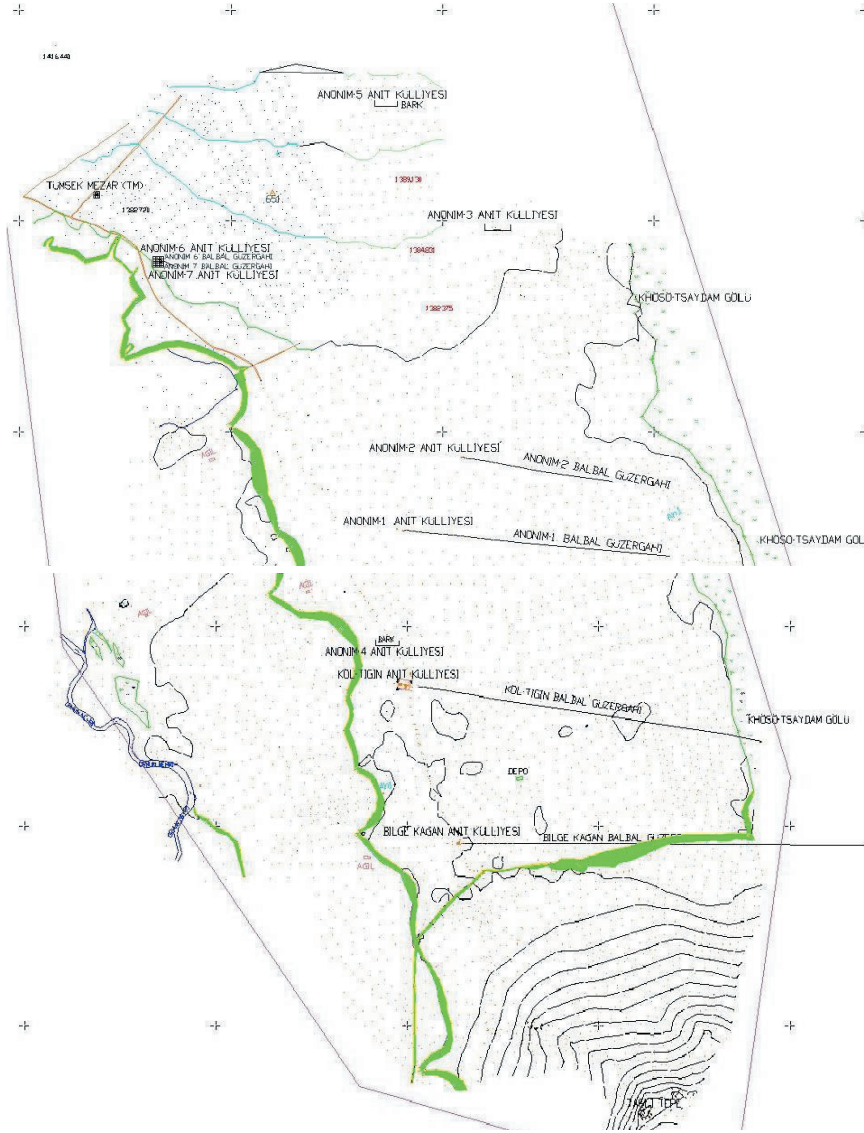
Höşöö Tsaıdam, II. (Kök)türk Kağanlığı döneminin kağanlarına, kumandanlarına, hanedan mensuplarına ait birçok anıt mezarı üzerinde barındırır. Bu anıt mezarlardan erkeklere ait olanlar “balballı”, kadınlara ait olanlar ise, “balbalsız”dır.

Bölgede Köl Tigin ve Bilge Kağan anıt mezar külliyesi dışında bugün için (3'ünün yeri bizzat tarafımdan tespit edilen³) 8 anıt mezar külliyesi bulunmaktadır.

1 Höşöö Tsaıdam (Kocho Tsaıdam / Kocho Tsaydam / Koşo Çaydam / Koşo Saydam) sözcük grubu Moğolca'da “Anıt Vadisi / Anıtlı Vadi” anlamına gelmektedir. Kavram işaretinin bünyesindeki “höşöö (anıt)” sözcüğü, üzerinde eski Türk anıtlarının / yazıtlarının bulunduğu başka yer adlarında da geçmektedir. Töv Aymag'a bağlı Delgerhaan Sum'un “Höşööntal (Anıt Ovası)” Bölgesi'nde bulunan (1560 m, 48 466659E 5196453N) ve Köl İç Çor (Külü Çor) yazıtını üzerinde barındıran “İh Höşöö de bunlar arasında yer alır. “Büyük Anıtlar” anlamına gelen sözcük grubu, Köl İç Çor yazıtının “İh Höşöö Yazıtı (Büyük Anıtlar [Bölgesi] Yazıtı)” şeklinde adlandırılmasına da kaynaklık etmiştir.

2 Kökü Türkçe “kut” kavram işaretine dayanan “hutag (<hut+ag <kut+ag <kut+[I]ag <kut+lug) sözcüğü, Moğolca'da “kutlu”, “kutsal” anlamlarında kullanılmaktadır. Höşöö Tsaıdam Bölgesi'nin kuzeyindeki dağlara “Hutag Uul (Kutlu Dağ(lar), Kutsal Dağ(lar))” adının verilmesinin temelinde ise Türk yaşayış ve inanış sistemi içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olan hem dağ kültü hem de atalar kültü yatmaktadır. Nitekim Hutag Uul'daki Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Kırgız... dönemlerine ait kurganlar, mezarlar ve oboolar da bunun kanıtı gibidir. “Hutag Uul (Kutlu Dağ(lar), Kutsal Dağ(lar))” kelime grubunda geçen “hutag (kutlu, kutsal)” sözcüğü, “bıçak” anlamına gelen “hutga (okunuşu: hutag)” sözcüğüyle karıştırılmış; söz konusu dağların adı da yapılan çalışmalarda yanlış olarak “Bıçak Dağları” şeklinde yer almıştır (Çay, 2005, 113-124). Oysa hutag sözcüğü Moğollar arasında bugün de toplumun ileri gelenleri için (özellikle de Budist din adamları için) de “yüce”, “ulu”, “büyük”, “kutsal” anlamlarında sıfat olarak kullanılmaktadır (Tsanjid, 2004, 326).

3 Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Jeodezi ve Fotogrametri Ekibi'nin 2001 yılında hazırladığı raporda yeni bulunan anonim mezar külliyesi ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: Anonim-3 1997 yılındaki arazi çalışmalarında

Orhun Bölgesi Anıt Mezar Alanları

Höşöö Tsaidam bölgesinin tamamının jeofizik incelemeleri yapıldığında hem (Kök)türk dönemine ait başka anıt mezar külliyelerinin hem de ahaliye ait mezarların ortaya çıkartılacağı muhakkaktır. “Bilge Kağan Yolu”nun yapımı sırasında ortaya çıkan mezarlar da bunun açık göstergesidir.⁴

Tayfun Çay tarafından; Anonim-4, Anonim- 6 ve Anonim-7 1997 yılındaki çalışmaları sırasında Cengiz Alyılmaz tarafından; Anonim-5 de 2000 yılındaki arazi çalışmalarında İbrahim Yılmaz tarafından tespit edilmiştir (Çay – Yakar – Yılmaz – Karabörk – Serevja, 2003).

4 Bu mezarlardan en ilgi çekici olanı hiç kuşkusuz ki içinde birden fazla insan iskeletinin bulunduğu toplu mezar olmuştur.

Höşöö Tsaidam'daki anıt mezar külliyelerinin buldukları yerlerin koordinatları şöyledir:

1	Köl Tigin anıt mezar külliyesi	1373 m, 48T 336905, UTM 5270113
2	Bilge Kağan anıt mezar külliyesi	1378 m, 48T 0337332, UTM 5269388
3	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim I)	1373 m, 48T 0336563, UTM 5270909
4	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim II)	1370 m, 48T 0336814, UTM 5271303
5	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim III)	1379m, 48T 0336815, UTM 5272389
6	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim IV)	1364 m, 48T 03366788, UTM 5270310
7	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim V)	1383m, 48T 03336206, UTM 5272890
8	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim VI)	1386 m, 48T 0335266, UTM 5272004
9	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim VII)	1386 m, 48T 0335266, UTM 5272004
10	Köktürk dönemi anıt mezar külliyesi (Anonim VIII: Bilge Kağan anıt mezar külliyesindeki anonim mezar)	1378 m, 48T 0337332, UTM 5269388

1995 yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Moğolistan Cumhuriyeti arasında başlatılan görüşmeler ve imzalanan anlaşmalar sonucunda 1997 yılında Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarının korunması, bu yazıtların da

içinde buldukları anıt mezar külliyelerinin düzenlenip içlerindeki eserlerin restorasyonu ve konservasyonlarının yapılması hedeflenmiştir. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) kontrolünde 2003 yılına kadar sürdürülen çalışmalar sonucunda Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarının epigrafik belgeleri gerçekleştirilmiş; Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Höşöö Tsaidam Bölgesi'nde TİKA tarafından yaptırılan müzeye taşınmıştır. Bilge Tonyukuk yazıtları ise dikildikleri günden bu yana **açık alanda** bütün olumsuz koşullara rağmen “var olma” mücadelesini sürdürmektedir.

1997-2003 yılları arasında TİKA koordinatörlüğünde yapılan çalışmalarda hem Höşöö Tsaidam Bölgesi'ndeki hem de Baın Tsokto Bölgesi'ndeki anıt mezar külliyelerinin jeofizik, jeodezi ve fotogrametrik incelemeleri tamamlanmıştır. Ancak bu bilimsel araştırma, inceleme, tarama ve belgeleri yalnızca Höşöö Tsaidam ve Baın Tsokto bölgelerinde yerleri önceden bilinen / belirlenen külliyelerde gerçekleştirilmiş; söz konusu bölgelerin tamamında kapsamlı bir jeofizik, jeodezi ve fotogrametrik araştırma ve inceleme yapılamamıştır. Bunda çalışma süresinin azlığının, ekipman ve eleman yetersizliğinin yanında konuyla ilgili kimselerin (özellikle yöneticilerin) bölgenin önemi hakkında yeterince bilgiye sahip olmamalarının da rolü büyüktür.

Höşöö Tsaidam Bölgesi'nde jeofizik, jeodezi ve fotogrametrik araştırma ve incelemeleri tamamlanan üç anonim anıt mezar külliyesinde kazılar yapılmış; yapılan kazılarda Türk kültür ve uygarlığı, Türk tarihi açısından büyük önem taşıyan son derece kıymetli buluntular (altın, gümüş ve değerli taşlardan yapılmış sorguç, ritüel kaplar, heykelcikler, takı, süs ve kullanım eşyaları) ortaya çıkartılmıştır (Sertkaya-Alyılmaz-Battulga, 2001; Alyılmaz, 2005).

Yapılan kazılarda tıpkı buluntular gibi gün yüzü gören başka kültür ve uygarlık eserleri de (anıt mezar külliyelerinin sunak masalarına ait işlemeli, süslemeli lahitler) olmuştur. Üzerlerinde Türk yaşayış ve inancına, Türk mitolojisine ait sembolleri ve tasvirleri barındıran bu eşsiz kültür ve uygarlık eserlerinin kazı sonrasında belgeleri yapılmış; acil koruma gerektirenleri için koruma önlemleri alınmış; kapalı mekâna taşınmalarına Türk-Moğol Bilim Heyeti'nde görev yapan Moğol bilim adamları izin vermemiş; bu nedenle de üzerleri tekrar kapatılmıştır.⁵

2001 yılı çalışma döneminin ardından Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi'nden ayrıldıktan sonra hem Moğolistan'daki hem de Türk dünyasındaki çalışmalarımıza (ekipten ayrılan birkaç arkadaşımınla birlikte) kendi imkânlarımızla ve üniversitelerimizin bizlere sağladığı küçük bütçeli

5 Bu eserler 2003 yılı çalışmalarından sonra (2004-2009 yılları arasında) TİKA tarafından görevlendirilen kişi / kişiler tarafından “Moğol meslektaşlarına bile haber verilmeden” orijinal yerlerinden çıkartılıp DMK binasının önündeki açık alana taşınmıştır.

projelerle sürdürmeye devam ettik. Gürcistan’da, Kırgızistan’da, Kazakistan’da, Azerbaycan’da ve Nahçıvan bölgesinde, Çin’de ve Avrupa’nın birçok ülkesinde projelerimizi sürdürürken Moğolistan’dan da uzak durmadık. Her yıl ya ekip hâlinde giderek ya da ekipten bir arkadaşımızı Moğolistan’a göndererek bir yandan planladığımız yarım kalan çalışmalarımızı gerçekleştirdik; diğer yandan da bölgede yabancı bilim heyetleri ve TİKA koordinasyonunda yapılan çalışmaları yakından takip etme fırsatı bulduk.

Moğolistan’da Türk anıt ve yazıtlarıyla ilgili çalışmalarımız sonucunda elde ettiğimiz bilgi, bulgu ve belgeleri raporlar, makaleler, bildirimler ve kitaplar⁶ hâlinde yayımlayıp hem bilim çevrelerini hem de ilgili kurum ve kuruluşların yetkililerini yapmaları gerekenler hususunda bilgilendirmeye çalıştık. Bunları Moğolistan’daki Ata mirası Türk kültür varlıklarına olan ilgimizin ve sevgimizin yanında mesleğimizin bizlere yüklediği sorumluluğun da gereği olarak yaptık.

3. Höşöö Tsaıdam Bölgesi’nde Türkiye Cumhuriyeti Tarafından Gerçekleştirilen Çalışmalar

3.1. Bilge Kağan Karayolu

1995 yılında dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, içinde seçkin bilim adamlarının da bulunduğu bir heyetle⁷ Moğolistan’daki Türk yazıtlarını ziyaret ettikten sonra yazıtların bulunduğu bölgeyi herhangi bir yerleşim birimine bağlayan karayolunun olmadığını öğrenir. Demirel, bunun üzerine Moğolistan Cumhuriyeti yetkililerine Höşöö Tsaıdam - Karakurum arasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından yol yapılacağı sözünü verir. Ancak söz konusu karayolunun yapımı uzun yıllar (1995-2005) gerçekleştirilemez; 10.7.2005 tarihinde yapımına başlanır⁸ ve 5 Ekim 2008 tarihinde de⁹ iki ülke başbakanlarının katılımıyla hizmete açılır.

6 Osman F. Sertkaya ve Tsendiyn Battulga ile birlikte hazırladığımız *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü* (Ankara, 2001, TİKA Yay.) adlı eser dışında bugüne kadar hiçbir kitabımız bir devlet kuruluşu tarafından yayımlanmamış ve yayın için de destek görmemiştir. Bütün olumsuzluklara rağmen ekibimiz tarafından alandaki bilim insanlarının “özgün” ve “alana katkı” diye nitelendirdikleri eserler vücuda getirilmiştir. Bunlardan bir kısmı için bk. Alyılmaz, 2005; Alyılmaz, 2007; Mert, 2009. ...

7 Türkiye Cumhuriyeti’nin 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 10-12 Eylül 1995’te Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlarını ziyaret etti. Bu, Köl Tigin bengu taşının dikilişinden 1263 yıl sonra bir Türk başkanı tarafından gerçekleştirilen ilk ziyaretti ve ziyarette Moğolistan Devlet Başkanı da vardı. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in heyetinde Reşat Genç, Oluş Arık, Ahmet B. Ercilasun, Yusuf Halaçoğlu, Osman F. Sertkaya, [Tuncer Gülensoy] gibi bilim adamları ve gazeteciler de bulunuyordu. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in gezisi tesirini gösterdi ve 1996 Aralık ayında Türkiye Cumhuriyeti ile Moğolistan Cumhuriyeti arasında Teknik İşbirliği Anlaşması imzalandı. Anlaşma 1997 Nisanında, beş yıllık çalışma programını içine alan bir protokolla somutlaştırıldı. Protokol TİKA ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı arasında imzalanmıştı. 1997 yazında çalışmalar başladı. Oluş Arık başkanlığındaki ilk heyet 15 Haziran ile 24 Temmuz arasında bölgeye giderek ön hazırlıkları yaptı (Ercilasun, 2005, 162-163). Türk-Moğol Bilim Heyeti çalışmalarına fiili olarak 1997 yılında başlamış olsa da, projeye ilgili ilk çalışmalara 1993 yılında TİKA bünyesinde Mehmet Saray, Fatma Sema Barutçu-Özönder ve Saadetin Gömeç’ten oluşan bilim heyeti tarafından başlanmış ve konuyla ilgili hazırlanan rapor IX. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’e Moğolistan Cumhuriyeti gezisi öncesinde takdim edilmiştir (Sertkaya – Alyılmaz – Battulga, 2001, XXI).

8 Söz verildiği hâlde bir türlü gerçekleştirilemeyen Höşöö Tsaıdam Bölgesi’ndeki yolun daha sonra yapılması hususunda dönemin Karayolları Genel Müdürü Hicabi Ece’nin de katkıları büyüktür.

9 Merkezi Ankara’da bulunan Uluanak İnş.Ltd.Şti’nin 4.770.000 USD ihale bedeli ile yapımını üstlendiği yolun

Adı Türk ve Moğol yetkililer tarafından “Bilge Kağan Karayolu” konulan 46 km’lik yolun *yapımında kalitesiz malzemenin kullanıldığı; dar ve standartlara uygun olmadığı; bu sebeple de sık sık kazaların meydana geldiği* Moğollar tarafından iddia edilmektedir. Ancak bütün iddialara rağmen “Bilge Kağan Karayolu”, hem Höşöö Tsaıdam’daki yazıtlarla Karakurum arasındaki hem de Moğolistan’ın turistik mekânlarından Ogiy Gölü ve dinlenme tesisleriyle Karakurum arasındaki tek ulaşım güzergâhıdır ve Türkiye’nin de bölgedeki varlığının, gücünün göstergesidir.¹⁰

Bilge Kağan Karayolu’ndan Bir Görüntü

3.2. “Orhun Müzesi”¹¹

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarını ve yazıtların buldukları bölgelerde diğer taşınabilir durumdaki eski Türk kültür ve uygarlığına ait eserleri korumak amacıyla TİKA tarafından 1998 yılında biri Höşöö Tsaıdam Bölgesi’nde (1378 m, 48T 0337319, UTM 5269389) diğeri ise,

10.7.2005-01.11.2006 tarihleri arasında tamamlanması hedeflenmiş; söz konusu firmanın işi vaktinde tamamlayamaması yüzünden açılış ancak 5 Ekim 2008 tarihinde gerçekleştirilebilmiştir.

10 “Bilge Kağan Karayolu”nun yapımını gerçekleştiren Türkiye Cumhuriyeti’ne jest olarak, ekonomisi her geçen gün daha da düzelen ve güçlenen kardeş Moğolistan Cumhuriyeti de 12 kilometrelik “Bilge Tonyukuk Karayolu”nu yapmalı; Baın Tsokto Bölgesi’ni de SİT alanı olarak ilan edip koruma altına almalıdır.

11 Müzenin adının “Türk Kültür ve Uygarlığı Müzesi” olması gerektiği düşüncesini taşıdığımızdan alelacele verilmiş Orhun Müzesi adını yazımızda tırnak işareti içinde (“Orhun Müzesi”) göstereceğiz.

Baın Tsokto Bölgesi'nde (1528 m, 48T 0685770, UTM 5285348) iki DMK (depo-müze-kazievi) binası yaptırılmış; bunlardan Höşöö Tsaıdam Bölgesi'ndekine 2008 yılında eklemeler yapılarak müzeye dönüştürülmüştür.

Açılışı 05.10. 2008 tarihinde çok sayıda bakan, milletvekili ve bürokratin katılımıyla yapılan müzenin adı TİKA yetkilileri tarafından "Orhun Müzesi" olarak konulmuş ve tabelası Türkiye'den getirilip açılışta binanın giriş kapısının sağ tarafına yerleştirilmiştir. Müze, açılışı yapıldıktan bir iki ay sonra da imzalanan bir protokolle Moğolistan Cumhuriyeti'ne devredilmiştir.

"Orhun Müzesi"ni hem yapım aşamasında hem de tamamlandıktan sonra görüp inceleme imkânı bulduk. Müze ile ilgili görüşlerimizi maddeler hâlinde sıralamak yapılması gerekenlerin daha iyi anlaşılmasına vesile olacaktır.

Höşöö Tsaıdam'daki DMK Binasının Müzeye Dönüştürülmeden Önceki Görüntüsü (2000 Yılı)

"Orhun Müzesi"nin Doğudan Görüntüsü

3.2.1. Müzenin Yapıldığı Yer

Moğolistan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserlerini korumak ve sergilemek için yapılacak müzenin yeri "bugün için" her türlü koruma önleminden yoksun durumdaki Höşöö Tsaidam değil; Ulaanbaatar olmalıydı. Külliyelerdeki yazıtlar ve diğer eserler de **orijinal yerlerinde** en gelişmiş teknolojik materyaller kullanılarak inşa edilmiş "akıllı mimari yapılar içinde" korunmalıydı.¹²

"Orhun Müzesi"yle ilgili olarak kendileriyle görüştüğümüz Moğol yetkililer yaklaşık bir yıldır "ilanla" Höşöö Tsaidam'daki müzeye müdür aradıklarını; müzenin yerleşim birimlerine uzaklığı sebebiyle de bugüne kadar hiçbir müracaatın yapılmadığını; aynı sorunun teknik personelin temininde de yaşandığını kaydettiler.

3.2.2. Müzenin Mimarî Yapısı ve Özellikleri

Müzeler içlerinde barındırdıkları eserler kadar mimari yapılarıyla da ziyaretçilerine mesaj veren önemli mekânlardır. Bu sebeple de müze binalarının onları vücuda getirenlerin yaşayışlarını, inanışlarını, estetik anlayışlarını da yansıtmalarına azamî ölçüde dikkat edilir. Dünyadaki meşhur müzeler (Anadolu Medeniyetleri Müzesi (Ankara), British Museum (Londra), Ermitaj Müzesi (Leningrad), Gety Müzesi (California), Kraliyet Müzesi (Brüksel), Louvre Müzesi (Paris), Millî Tarih Müzesi (Bakü), Pergamon Müzesi (Hamburg), Topkapı Sarayı Müzesi (İstanbul), Türk ve İslam Eserleri Müzesi (İstanbul), Ulusal Arkeoloji Müzesi (Atina), Ulusal Müze (Tokyo), Vatikan Müzesi (Roma), Yasak Şehir / Saray Müzesi / Gugong (Pekin)...) ait oldukları ülkelerin âdeta vitrini gibidirler.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gücünü ve imajını yansıtmaktan uzak durumdaki "Orhun Müzesi"nin mimari yapısı Türk yaşayış ve inanışından da izler taşımamaktadır. Çünkü müzenin esas itibarıyla Çin mimarisini yansıttığı; mimariye ait her türlü ayrıntıda da ya Çin yaşayış ve inanışına ait figürlerin ya da Moğol damgalarının kullanıldığı görülmektedir.

Müzenin Çatı Kısımına Yerleştirilen

"Çin Ejderi"nin Görüntüsü

12 Yerinde korumanın en güzel örneklerinden birini Çin halk Cumhuriyeti Uygur Özerk Bölgesi sınırları içindeki tarihî Uygur başkentlerinden Beş Balık'ta bulunan çok katlı Budist Tapınak'taki (620 m, 45 675 2867 E 48 84796 N) uygulama oluşturmaktadır.

Müzenin Çatı Kısımına Yerleştirilen “Çin Ejderi”nin Görüntüsü¹³

Türkiye Cumhuriyeti tarafından DMK binasını müzeye çevirmek için (“Orhun Müzesi”ni vücuda getirmek için) 938.040 ABD doları¹⁴; müzeye dönüştürme işlemi tamamlandıktan sonra da içinin düzenlenmesi için de 490.000 ABD doları harcanmıştır. Ancak DMK binasının müzeye dönüştürülmesi sırasında kullanılan malzemenin kalitesizliği yüzünden bina duvarlarında çatlaklar; çatıda, kapılarda, aydınlatma için kullanılan lambalarda ve döşemelerde de ciddi anlamda kırılma, dökülme ve bozulmalar meydana gelmiştir.

13 Bu ve benzer görüntüler, müze binasının yapımında kullanılan malzemenin kalitesinin ve işçiliğinin ne kadar kötü olduğunu da ortaya koyar niteliktedir.

14 Konuyla ilgili olarak projeye teknik destek ve danışmanlık hizmeti veren “Emay Uluslararası Mühendislik Müşavirlik ve Ticaret Limited Şirketi (International Engineering Consulting and Trade Co. Ltd)’nin internet sitesinde şunlar kayıtlıdır:

İşin Adı: *Orhun Vadisi’nde Bulunan Depo – Müze - Kazievinin Müze Hâline Dönüştürülmesi ve Açık Mekânda Yapılacak Yeniden Canlandırma Çalışmaları, Elektrik Hattı Çekilmesi ve Su Kuyusu Açılarak Binaya Gerekli Bağlantıların Yapılması İnşaatı Kontrollük ve Danışmanlık Hizmeti*

Yeri: *Moğolistan*

İşin Sahibi: *TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)*

Müteahhit: *Orchir-tu*

Sözleşme Yılı: *2007*

Tanım: *Orhun Anıtları için mevcut yapıların “Depo – Müze - Kazievinin Müze Hâline Dönüştürülmesi” işlerinin yapım işi 938.040,- ABD dolarına mal olmuştur. Bu projede müze çelik-betonarme yapısı iç ve dışı kısmen bu kültüre özgü ince inşaat malzemeleri kullanılarak tamamlanmıştır. Yaklaşık 1080 m² kapalı alana oturmakta olan müzenin dışında bu kompleksin ihtiva ettiği çevre düzenlemesi, çevre duvarı, su kuyusu, elektrik hattı, çevre aydınlatması ve otoparkın yanı sıra Bilge Kağan ve Kültigin açık kazı alanları külliye olarak çevrelenmiş olarak mevcuttur. (http://www.emay.com/asp/referans2_tr.asp)*

Müze Binasının Dışındaki Aydınlatma Lambalarından Bir Kısımının Bugünkü Durumu

Müzenin Çatı Kısımına Yerleştirilen Baş Kısmı Kırılmış "Çin Ejderi"nin Görüntüsü

Müze Duvarlarındaki Çatlakları Gösteren Bir Görüntü

Yapımının Üzerinden Bir Yıl Geçmeden Bozulup Dökülen Döşemelerin Görüntüsü

Müzenin Giriş Kapısının Önündeki Döşemelerin Görüntüsü

28 Temmuz 2010 tarihinde konuyla ilgili olarak kendileriyle görüştüğümüz Türkiye Cumhuriyeti Ulaanbaatar Büyükelçiliği yetkilileri de TİKA Moğolistan Temsilciliği yetkilileri de “*müzenin Moğolistan Cumhuriyeti yetkili makamlarına devredildiğini, bu aşamadan sonra Türk tarafının bir şey yapmasının doğru olmayacağını*” ifade etmişlerdir.¹⁵

¹⁵ Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında 20 Haziran – 05 Temmuz 1998 tarihleri arasında Orhun yazıtlarının epigrafik belgelerini gerçekleştirirken DMK binalarının yapımına yeni başlanmıştı. Bu binalardan yapımına başlanan ilk binanın (Baın Tsokto Bölgesi'ndekinin) temel atma çalışmalarını yerinde takip edip planını incelemiş; konuyla ilgili hazırladığım raporu da TİKA'ya, Türkiye Cumhuriyeti Ulaanbaatar Büyükelçiliği'ne ve Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Sekreterliği'ne birer nüsha hâlinde sunmuşum. Anılan bu makamların en yetkili kişilerini “yapılacak müzelerin nitelikleri” hususunda şifahi olarak da bilgilendirmiştim. DMK binalarıyla ilgili görüşlerim (ilgili kurumlar ve birimler tarafından bugüne kadar yayımlanmayan) “Orhun Yazıtlarının Yazıt Bilimi Açısından Belgelenmesi-1998 (Rapor II)” başlıklı raporumda da şu satırlarla yer almıştı: *Yapımı süren inşaatın depo inşaatı mı yoksa müze inşaatı mı olduğu doğrusu henüz kesinlik kazanmış değildir. Yetkililerden edinmiş olduğum bilgiler Moğol tarafının müze yapımına izin vermedikleri, dolayısıyla buranın depo olarak yapıldığı yönündedir. Eğer yapımı devam eden bina depo olarak kullanılacaksa bunun için söylenecek bir şey yoktur. Ancak bu bina müze olarak düşünülüyorsa ileride birçok bakımdan problem doğuracağı muhakkaktır. Zira yapımı süren binanın alanı (12.25 X 24.05 m) oldukça küçüktür. Çünkü Bilge Tonyukuk anıt mezar külliyesi yalnızca iki yazıtlı taştan ibaret değildir. Külliyyeye ait her biri Türk kültür ve uygarlığı açısından yazıtlar kadar önem taşıyan diğer kültür ve sanat eserleri de (heykeller, balballar, lahitler, kaideler, döşemeler, künkler, tuğlalar vs.) yapılacak olan müzede mutlaka yerlerini almalıdır. Bu sebeple yapılacak müzelerin bütün bu eserler göz önünde bulundurularak inşa edilmesi gerekir. Aksi takdirde yazıtlar dışında kalan kültür ve sanat eserleri, yazıtların da yerlerinden kaldırılmasıyla tamamen yok olup gidecektir. Söz konusu müzelerle ilgili projelerin gözden geçirilip kapasitelerinin artırılması / alanlarının genişletilmesi / ilavelerin yapılması gerekir. 1998 yılında yazmış olduğum raporlar, vermiş olduğum bilgiler, yapmış olduğum uyarılar dikkate alınmış olsaydı Türkiye Cumhuriyeti 10-12 yıl sonra yalnızca bir bina için bina bedelinin en az 4-5 katını ödeyerek müzeye çevirmek zorunda kalmayacak; bugün yaşanan problemler de yaşanmayacaktı. Müze ile ilgili bugünlerde yapmış olduğumuz uyarılar dikkate alınmadığı takdirde gelecekte bunun bedelini çok daha büyük ücretlerle ödeyeceğimiz kesindir.*

3.2.3. Müzenin Adı

Müzenin adının Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri tarafından “Orhun Müzesi” olarak konulması Moğolistan Cumhuriyeti’nin yetkili makamlarında rahatsızlık yaratmış; bu durumu hem T.C. Ulaanbaatar Büyükelçiliği’ne hem de TİKA Moğolistan Temsilciliği’ne bildirmişlerdir. Konuyla ilgili olarak kendileriyle bizzat görüştüğüm yetkililer *durumu Ankara ile görüştiklerini ve haber beklediklerini, Ankara’dan gelecek habere göre hareket edeceklerini* belirttiler.

Müzenin Adını Gösteren Tabela

1997-2003 yılları arasında yapımı sürekli gündemde olan ve adı Türk-Moğol Bilim Heyeti ve iki ülke devlet yetkilileri tarafından “Türk Kültür ve Uygarlığı Müzesi” olarak kararlaştırılan müzenin adının Türk tarafınca “Orhun Müzesi” olarak değiştirilmesi; bunun da Moğol tarafınca kabul görülmeyip “Höşöö Tsaıdam Müzesi” olarak değiştirilmek istenmesi ilgi çekicidir.

Moğolistan’da önemli miktarda para harcanarak yapılan yola, müzeye, parklara, okullara, kamu kurum ve kuruluşlarına yapılan teknik destek ve yardımlara, içme suyu projelerine, açılan su kuyularına, aydınlatılan sokaklara, kurulan kan bankasına, hastanelerde yapılan tamirat ve tadilatlar, verilen hizmet içi eğitimlere dahası kökleri binlerce yıl ötesine dayanan kardeşliğe ve birlikteliğe rağmen Moğollar müzenin adının “Türk Kültür ve Uygarlığı Müzesi” olmasını akıllarına bile getirmiyorlarsa, “Orhun Müzesi”ne dahi karşı çıkıyorlarsa, Türkler’e ve Türkiye’ye eski sevgi ve yakınlığı duymuyorlarsa bir şeylerin ters gittiği veya yanlış yapıldığı muhakkaktır.

Moğolistan, dünya tarihinde adı Moğollar kadar Türklerle özdeşleşmiş coğrafyalardan biridir. Türk devlet ve topluluklarının ortaya çıktığına inanılan bu coğrafyada Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Kırgız, Karluk... vd. dönemlerinin birbirinin devamı niteliğindeki eşsiz kültür ve uygarlık eserleri (mezarlar, kurganlar,

heykeller, balballar, şehir kalıntıları, süs ve kullanım eşyaları, petroglifler, yazıtlar, dikili ve damgalı taşlar...) bulunmaktadır. “Türk Kültür ve Uygarlığı Müzesi” söz konusu dönemlerin hepsine ait kaybolma ve yok olma riski bulunan taşınabilir durumdaki eserlerin korunup sergilendiği bir müze olmalıdır.

Müzenin İç Kısmından Bir Görüntü

Moğolistan'daki eski Türk dönemi eserlerinin yalnızca (Kök)türk döneminde vücuda getirildiğini; bu yüzden de açılan müzede yalnızca (Kök) türk dönemine ait eserlerin korunması gerektiğini düşünmek, Sakalar'ın, Hunlar'ın, Avarlar'ın, Uygurlar'ın, Kırgızlar'ın, Karluklar'ın Türkler'le olan kök, köken, soy birliğini, kültürel bağını hiçe saymak, göz ardı etmek iyi niyetle bağdaşmadığı gibi; hiç bir bilimsel yöntem ve teknikle de izah edilemez.

3.2.4. Müzedeki Kültür ve Uygarlık Eserleri

3.2.4.1. Bilge Kağan Yazıtı ve Kaplumbağa Şeklindeki Kaidesi

Bilge Kağan Yazıtı, “Orhun Müzesi” yapılmadan önce (henüz DMK binası hâlinde iken) bulunduğu anıt mezar külliyesinde parçalanmış durumda iken 2000 yılının Ağustos ayında Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından koruma önlemleri uygulanarak söz konusu binaya taşınmıştır. Bilge Kağan yazıtının beş büyük parçası 2001 yılının Ağustos ayında da yapıştırılarak bina içinde yapılan yeni kaidesine özenle yerleştirilmiştir (Alyılmaz, 2005, 103-145). Yazıtı ait küçük parçaların yazıttaki yerlerine yerleştirilmeleri bir sonraki çalışma

dönemine bırakılmış, ancak bu işlem bugüne kadar gerçekleşmemiştir.¹⁶

Bilge Kağan yazıtına ait beyaz iri dişli granitten yapılmış kaplumbağa şeklindeki kaide de bulunduğu anıt mezar külliyesinden alınarak 2002 yılında DMK binasına taşınmıştır. Hâlen “Orhun Müzesi”nde sergilenen kaplumbağa kaideye ziyaretçiler büyük ilgi göstermekte ve üst tarafındaki boşluğa (yazıtın pabuç kısmının geçtiği yere) adak amacıyla para, şeker vb. koymaktadırlar.

Bilge Kağan Yazıtına Ait Kaplumbağa Kaidenin Müzedeki Görüntüsü

3.2.4.2. Bilge Kağan Anıt Mezar Külliyesinden Getirilen Diğer Eserler

“Orhun Müzesi”nde Bilge Kağan anıt mezar külliyesinden getirilmiş 2 koç heykeli, 2 insan heykeli ve 1 aslan heykeli bulunmaktadır. Bilge Kağan’a ve eşine ait olduğu düşünülen 2 heykel de 2001 yılında DMK binasına taşınmış; ancak bu eserler akıl almaz bir şekilde buradan alınarak Moğolistan Millî Tarih Müzesi’ne götürülmüştür.

Bilge Kağan anıt mezar külliyesinde Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından 04-07 2001 tarihlerinde yapılan kazıda ortaya çıkarılan 2500 civarındaki¹⁷ altın, gümüş ve değerli taşlardan oluşan süs ve kullanım eşyaları (ön yüzünde ağzında yakut bir taş tutan umay kuşu tasviri bulunan altın sorguç, altın ve gümüş tören

16 Tarafımızdan tek tek epigrafik belgelemeleri ve görüntülemeleri yapıp yazıt üzerinde yerleri belirlendiği; TİKA’ya raporlar hâlinde sunulduğu; araştırma grubundaki ilgili kişi / kişiler ayrıntılı olarak bilgilendirildiği; yayımlanan bildiri, makale ve kitaplarda (Alyılmaz, 2005, 145) bilgi verildiği hâlde yazıtta ait 44 parçanın bugüne kadar yerlerine konulmaması / yapıştırılmaması ve bu işlem gerçekleştirilmeden yazıtın kopyasının çıkartılması son derece düşündürücüdür. Bilge Kağan yazıtının hangi satırının hangi kısmına ait oldukları belirlenip numaralandırılan, bunlarla ilgili bilgi notları hazırlanıp ambalajlanan ve DMK binasındaki bir sandıkta muhafaza edilen yazıtta ait parçaların konunun uzmanlarıyla işbirliği yapılarak bir an önce yerlerine yapıştırılmaları gerekir.

17 Buluntular kazı sonrasında Höşöö Tsaïdam’daki DMK binasında sayımları ve görüntülemeleri tamamlandıktan sonra Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi’nde görevli Türk ve Moğol bilim adamları arasından seçilen bir heyet tarafından Moğolistan Millî Tarih Müzesi yetkililerine teslim edilmiştir. Aynı yıl TİKA’nın görevlendirdiği bir personel tarafından restorasyon ve konservasyonları da yapılan bu eserlerin çok az bir kısmı (8-10 kadarı) bugün müzede sergilenmektedir. Türk kültür ve uygarlığına ait bu eşsiz eserlerin “orijinalleri” ilgili bilim dallarındaki bilim insanları tarafından incelenmeli; envantere kaydedilmeli ve bu eserlerin fotogrametrik ölçümleri, çizimleri ve görüntülemeleri yapıp albümler, kataloglar hâlinde yayımlanmalıdır.

kapları, altın yaldızlı gümüş geyik heykelleri, altından yapılmış minyatür bir kemer ve kemer süslemeleri, altın kemer tokaları, altın küpeler, altın yüzükler, gümüş elbise süslemeleri / plakaları...), tuğlalar, döşemeler, damgalı, tasvirli ve yazılı taşlar “Orhun Müzesi”nin sergilenen envanteri arasında bulunmamaktadır.

Bilge Kağan Anıt Mezar Külliyesinde Yapılan Kazıda Ortaya Çıkarılan Anonim Mezarın ve Sunak Taşının Görüntüsü¹⁸

Milli Tarih Müzesi'nde sergilenen Buluntulardan Bir Kısımın Görüntüsü

18 Buluntular anonim anıt mezar ile sunak taşı arasındaki alanda ortaya çıkarılmıştır.

Millî Tarih Müzesi'nde sergilenen Buluntulardan Bir Kısımın Görüntüsü

Millî Tarih Müzesi'nde sergilenen Buluntulardan Bir Kısımın Görüntüsü

Bilge Kağan anıt mezar külliyesi içindeki bir anonim mezarda yapılan kazıda ortaya çıkarılan envanterin asıllarının Ulaanbaatar'daki Millî Tarih Müzesi'nde muhafaza edildiği; orijinal buluntulardan yalnızca bir kısmının TİKA'nın görevlendirdiği kişi / kişiler tarafından¹⁹ çıkartılan kopyalarla birlikte anılan müzede sergilendikleri bilinmektedir.

*Bilge Kağan Anıt Mezar Külliyesi'ndeki Anonim Mezarda
Yapılan Kazıda Ortaya Çıkarılan Altın Sorguç'un Millî Tarih Müzesi'nde
Sergilenen Kopyasının Görüntüsü*

19 Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında Tarih, Sanat Tarihi, Arkeoloji, Epigrafi, Jeodezi, Fotogrametri, Jeofizik, Mimarlık, Müzecilik... alanlarında yapılan çalışmalar (yazıtların taşınması, yazıtlara ait parçaların yerlerine monte edilmesi, kopyalarının çıkartılması, anıt mezar külliyelerinin yeniden düzenlenmesi, anonim mezar külliyelerinde kazı yapıp sunak masalarına ait tasvirli taşların / lahitlerin orijinal yerlerinden alınarak müze bahçesine taşınması, müzede sergilenecek eserlerin belirlenmesi, müzedeki salonların düzenlenmesi...) 2003-2010 yılları arasında yalnızca 4 kişi (2 TİKA görevlisi, 1 Taş Korumacı ve 1 Moğolistan Cumhuriyeti Proje Sorumlusu) tarafından yönetilmiş ve gerçekleştirilmiştir. Farklı bilim dallarında (Tarih, Sanat Tarihi, Arkeoloji, Epigrafi, Jeodezi, Fotogrametri, Jeofizik, Mimarlık, Müzecilik ...) görev yapan ve (yardımcı personelle birlikte) sayıları zaman zaman 100 kişiyi bulan Türk-Moğol Bilim Heyeti'nin disiplinler arası ilişkilerle gerçekleştirdiği akademik nitelikli çalışmaların en önemli aşamasının alanın uzmanları olmaksızın sonuçlandırılmaya / tamamlanmaya çalışılması son derece düşündürücüdür.

“Orhun Müzesi”nin Boş Duran Vitrinlerinden Birinin Görüntüsü²⁰

3.2.4.3. Köl Tigin Yazıtı ve Kaplumbağa Şeklindeki Kaidesi

Köl Tigin anıt mezar külliyesinde ve Köl Tigin yazıtı üzerinde 1997-2003 yılları arasında Türk – Moğol Bilim Heyeti tarafından jeodezi, jeofizik, fotogrametrik, epigrafik ve arkeolojik araştırma ve incelemeler yapılmış; gerçekleştirilen faaliyetler albümler, kitaplar, makaleler ve raporlar hâlinde yayımlanmıştır (Sertkaya – Alyılmaz - Battulga, 2001; Alyılmaz, 2005).

20 Bilge Kağan anıt mezar külliyesi içindeki anonim mezarda yapılan kazıda ortaya çıkarılan ve kazı sonrasında önemine ve çokluğuna binaen bazı bilim adamlarının alelacele “*Bilge Kağan Hazinesi*” diye nitelendirip kamuoyuna duyurdukları envanterin 2001- 2002 yıllarında TİKA tarafından bakımı yaptırılıp bir kısmının kopyaları çıkarttırılmıştır. Ne oldukları, niçin yapıldıkları bilim adamları arasında tartışma yaratan, üzerlerinde ciddi akademik nitelikli araştırma ve inceleme yapılmayan, kamuoyu tarafından henüz bilinip tanınmayan tarihî eserlerin, buluntuların kopyalarının çıkartılması kaygı vericidir. 2006 yılında Türkiye’de Sabancı Müzesi’nde düzenlenen Cengiz Han Sergisi’ni gezerken Bilge Kağan Hazinesi(!)ne ait buluntulardan bir kısmının da sergilendiğini gördüm. Ancak sergilenen objelerin orijinal olmadıklarını fark ettim. Bu düşüncemi sergiyi birlikte gezdiğim Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Genel Sekreteri ve Üst Kurul Üyesi Sayın Osman Fikri Sertkaya ile de paylaştım. Kendilerine *buluntuların kopyalarının yapıp yapılmadığını* sordum. *Haberinin olmağını* belirtti. 2001 yılı çalışma döneminin ardından projeden ayrıldığım için buluntuların kopyalarının yapıp yapılmadığından haberim yoktu. Moğolistan Millî Üniversitesi Türkoloji Bölüm Başkanı Tsendiyn Battulga’nın 2007 yılında Türkiye’ye gelişi ve Ankara’da TİKA’yı da ziyaret ettiği sırasında kendileriyle birlikte ben de TİKA’ya gitmiştim. Ziyaretimiz sırasında TİKA’da Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi’nden sorumlu memurlardan birine “*buluntuların kopyalarının çıkartılıp çıkartılmadığını*” sordum. “*Buluntulardan önemli bulduklarının 2 nüsha hâlinde kopyalarının çıkartıldığını, eserlerin kopyalarından birinin Türkiye’de (TİKA’da ve kendilerinde) olduğunu; birinin ise, Moğolistan Millî Tarih Müzesi’nde bulunduğunu*” belirttiler. Bunun üzerine kendilerine “*bu kopyaları görüp göremeyeceğimi*” sordum. Odasında muhafaza ettikleri buluntulardan birkaçına ait altın kopyaları ve Köl Tigin Heykel başının kopyasını bana gösterdiler. Sonra da “*söz konusu eserleri teslim alıp sergilemeleri için Türkiye’deki birkaç müze ile görüştiklerini ancak hiçbir sonuç alamadıklarını, bu eserlerin kendilerinde durmasının yarattığı rahatsızlığı da*” samimi bir şekilde ifade ettiler. Tarihî eserlerin, objelerin kopyalarının çıkartılması bu kültür ve uygarlık eserlerinin tanıtımı açısından büyük önem taşır. Ancak orijinalleri kamuoyu tarafından bilinmeyen, tanınmayan, orijinalleri hakkında hiçbir akademik bilgi bulunmayan tarihî eserlerin, objelerin kopyalarının yapılması bilim insanları ve konunun uzmanları tarafından bilimsel ahlaka ve anlayışa aykırı bulunmaktadır. Dünyanın birçok yerinde son derece ustaca hazırlanmış imitasyonların orijinal eserlerle değiştirilip müze vitrinlerinde sergilendikleri, bu durumun ancak ciddi araştırma ve incelemeler sonucunda anlaşılabilirdiği gerçeği düşünüldüğünde bilim adamlarının kaygılarına hak vermek mümkün değildir. Ancak bütün bunlara rağmen TİKA’daki kopyaların “Orhun Müzesi”nin boş duran vitrinlerini süslemesi isabetli olacaktır.

Köl Tigin yazıtı konunun uzmanlarının (Sait Başaran ve Yüksel Dede'nin) üzerinde derin çatlakların bulunmasını gerekçe göstermeleri yüzünden Türk – Moğol Bilim Heyeti'nin görev yaptığı 1997-2003 yılları arasında DMK binasına taşınmamıştır. Yazıt 2007 yılı Ağustos ayında TİKA'nın görevlendirdiği kişi / kişiler tarafından DMK binasının önüne taşınmış; 2008 yılında da müzeye çevrilen bina içerisindeki yeni kaidesine yerleştirilmiştir.

*Dikildiği Anıt Mezar Külliyesi'nden 1275 Yıl Sonra (2007 Yılında) Göçe Zorlanan
(Köl)Tigin Yazıtının Gönül Burkan, Göz Yaşartan Hâli*

K l Tigin Yazıtının Müzedeki Son H linin G r nt s ²¹

Yeni kaidesi üzerine yerleştirilen yazıtta doğu ve kuzey yüzlerini birleştiren üst kısmından kopan ve Tarih Enstitüsü depolarında muhafaza edilen iki büyük parçası da eklenmiştir.

Bilge Kağan yazıtında olduğu gibi K l Tigin yazıtında da (yazıttan kopan, bir kısmı yüzey araştırmaları sırasında bulunup tarafımızdan epigrafik belgelenmeleri yapılan) küçük parçalar yapıştırılmadan yazıtın kalıbı alınmıştır. T KA'nın görevlendirdiği kişi / kişiler tarafından silikon uygulanarak alınan kalıplar yazıtta zarar vermiş; yazıtın orijinal rengini ve harf derinliklerini kaybetmesine neden olmuştur.

21 K l Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının önüne yazıtları tanıtmak amacıyla birer sayfalık bilgi notu niteliğinde Türkçe metinler çerçevesinde konulmuştur. 1300 yıl öncesinde Türkçe ve Çince olarak hazırlanıp granit blok üzerine ustaca işlenmiş yazıtları tanıtmak için böylesine sıradan bir bilgi notunun konulması, evrensel bir anlayışın değil; amatör bir tavrın göstergesidir. Yazıtların orijinal yerlerinin / anıt mezar k llyelerinin önlerine konulan tabelalar da yetersiz ve yanlış bilgileri içermektedir.

Köl Tigin yazıtının gri granitten yapılmış kaplumbağa şeklindeki kaidesi üç parça hâlinde 2000 yılına kadar anıt mezar külliyesinde kalmış; 2000 yılının Temmuz ayında DMK binasına taşınmıştır.²²

Köl Tigin Yazıtına Ait Kaplumbağa Kaidenin Müzedeki Görüntüsü

2009 yılında mevcut parçaları bir araya getirilerek koruma önlemleri uygulanan kaplumbağa kaide hâlen “Orhun Müzesi”nde sergilenmekte ve (tıpkı Bilge Kağan yazıtının kaplumbağa kaidesi gibi sunak taşına çevrilip) ziyaretçilerden büyük ilgi görmektedir.

3.2.4.4. Köl Tigin Anıt Mezar Külliyesinden Getirilen Diğer Eserler

Köl Tigin anıt mezar külliyesi, bünyesinde en fazla eseri barındıran külliyelerden biridir. Külliye büyük bölümü önemli ölçüde tahrip olmuş ve başları kopartılmış 10 insan heykeli, 1 insan heykeli başı ve başları kopartılmış 2 koç heykeli bulunmaktadır (Alyılmaz, 2005, 74-879).

Türk – Moğol Bilim Heyeti tarafından 2000 yılının Ağustos ayında DMK binasına taşınan bu eserlerden bugün 4 insan heykeliyle 2 koç heykeli müzede

²² 2008 yılında Köl Tigin yazıtı anıt mezar külliyesinden taşınmadan önce ve taşındıktan sonra hem anıt mezar külliyesinde hem de yazıt üzerinde ekip arkadaşlarımla birlikte incelemeler yaptık. Taşıma sonrası anıt mezar külliyesinde yapmış olduğum incelemelerde yazıtın altına kaideyi desteklemek için konulan granit bir parçanın üzerinde yazılar bulunduğunu ve bunun da kaplumbağa kaideye ait olduğunu tespit ettim. Anılan yazılı parçanın belgelemesini yaptıktan sonra durumu TİKA görevlilerine bildirip *kaplumbağa kaideye ait olan bu parçanın DMK binasına taşınmasının gerektiğini* belirttim. 2010 yılında “Orhun Müzesi”nde yapmış olduğum incelemelerde söz konusu parçanın kaplumbağa kaide üzerindeki yerine yerleştirildiğini gördüm.

sergilenmektedir. Konuyla ilgili yayınlarda “Köl Tigin(e Ait) Heykel(in) Başı” olarak yer alan heykel başının orijinali Ulaanbaatar’da Arkeoloji Enstitüsü’ndeki bir odada muhafaza edilirken, kopyası (Köl Tigin(in) Hanımına Ait Heykelin Yüz Kısmı’nın bir bölümünü tasvir eden heykel parçası ile birlikte) Millî Tarih Müzesi’nde sergilenmektedir.

3.2.4.5. Anonim Anıt Mezar Külliyelerinden Getirilen Eserler

“Orhun Müzesi”nde Höşöö Tsaidam Bölgesi’ndeki anıt mezar külliyelerinden getirilen 2 insan heykeli sergilenmektedir.²³ Müzenin dışında ise anıt mezarların sunak masalarına ait tasvirli ve işlemeli taşlar / lahitler bulunmaktadır.

Anonim Mezar Külliyelerinin Sunak Masalarına Ait Tasvirli ve İşlemeli Taşlar

Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Taş Koruma Ekibi’nin 2001 yılında hazırladığı raporda *Anonim-1 anıt mezar külliyesinden 4; Anonim-2 anıt mezar külliyesinden 1; Anonim-3 anıt mezar külliyesinden 3 adet “sandukalı mezarlara ait taş bloku”nun depoya taşındığı* kaydedilmektedir (Başaran-Dede-Güleç-Samdan, 2003²⁴, 284).

²³ Anonim mezar külliyelerinde bulunan insan ve koç heykelleri, “Türkiye Cumhuriyeti’nin bölgede müze yapacağı ve eserlerin bu müzeye taşınacağı öğrenilmesi”nin ardından Moğolistan’daki bazı müzelere taşınmıştır. 2003 yılına kadar ait oldukları anonim mezar külliyelerinde bulunan bazı insan ve koç heykelleri de Ulaanbaatar’daki Sanat Müzesi’ne taşınmıştır.

²⁴ Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 yılı çalışmalarını içeren *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları - Work for The Project Turkish Monuments in Mongolia in Year 2001* (Ankara, 2003) adlı eserin basım tarihi olarak iç kapakta 2003 yazılmıştır. Oysa bu eser 2003 yılında değil; 2004 yılında basılmıştır. Çünkü 2003 yılı çalışmaları sırasında anonim mezar külliyelerinin sunak masalarına ait işlemeli taşlar / lahitler orijinal yerlerinde bulunmaktadır.

Taş Koruma Ekibi'nin raporunda “*depoya taşındığı*”nı belirttikleri Anonim-1, Anonim-2 ve Anonim-3 anıt mezar külliyelerine ait üzerleri bitkisel motiflerle ve mitolojik hayvan tasvirleriyle işlemeli eşsiz kültür ve uygarlık eserleri (diğer anıt mezar külliyelerinden “bilimsel olmayan yöntemlerle çıkartılan” türdeşleriyle birlikte) “Orhun Müzesi”nin bahçesindeki açık alanda örtüsüz ve korunaksız biçimde durmaktadır. Söz konusu eserlerin üzerlerinde (açık alanda örtüsüz ve korunaksız olarak durmaları yüzünden) bozulma, aşınma ve parçalanmalar meydana gelmiştir.

Yok Olma Sürecini Yaşayan Sunak Masalarına Ait Taşlar

Üzerlerindeki İşlemeli Kısımları Tabakalaşıp Dökülen Taşların Görüntüsü²⁵

Anonim-1, Anonim-2 ve Anonim-3 anıt mezar külliyelerine ait üzerleri bitkisel motiflerle ve mitolojik hayvan tasvirleriyle işlemeli taşlar Taş Koruma Ekibi tarafından 2004 yılının Temmuz-Ağustos aylarında orijinal yerlerinden çıkartılarak DMK binasının önüne getirilmiş; 2004 yılında yapılan bu faaliyete 2001 yılına aitmiş gibi 2001 yılı raporunda yer verilmiştir. Konuyla ilgili olarak görüşlerine başvurduğumuz ekip arkadaşlarımız da anonim mezar külliyelerine ait taşların 2001-2003 yılları arasında orijinal yerlerinde oldukları bilgisini doğrulamışlardır.

25 Bin yılı aşkın süredir toprak altında bulunan eserler, acil koruma önlemleri alınmadığı, restorasyon ve konser-vasyona tabi tutulmadıkları takdirde doğal ortama çıkarıldıklarında (hava, güneş, rüzgâr, yağmur, kar ... vd. ile etkileşim hâlinde bulduklarında) çok daha hızlı bir şekilde tahrip olurlar.

Anonim anıt mezar külliyelerine ait işlemeli mezar taşlarının müze bahçesine ne zaman taşındıkları, neden müze içinde sergilenmedikleri, üzerlerine niçin örtü ve koruma uygulanmadığı hususlarında görüşlerine başvurduğumuz Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi'nde de görev yapan Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü bilim adamları (*Dovdoi Bayar, Enhtör Altangerel, Rincinhorol Munktulga vd.*) *TİKA tarafından görevlendirilen kişi / kişilerce anonim mezar külliyelerinde kendilerinden habersiz olarak kazı yapıldığını, kazı sonrasında sunak masalarına ait taşların müze önüne taşındığını, yapılan kazı sırasında başka hangi eserlerin çıktığını, bu eserlerin şu an nerede bulunduğunu bilmediklerini* kaydettiler.

Yeri 1997 yılında tarafımdan tespit edilen IV. Anonim anıt mezar külliyesinde 13-26 Temmuz 2000 tarihleri arasında yapılan kazıda ortaya çıkartılan altın tabak ve altın kaşığın da aralarında bulunduğu önemli buluntular, "Orhun Müzesi"nde muhafaza edilmesine rağmen sergilenmemektedir. Güvenlik endişesiyle sergilenmediği anlaşılan bu eserlerin de "yeterli güvenlik önlemleri sağlandıktan sonra" müzedeki yerlerini almaları gerekir.

3.3. Anıt Mezar Külliyelerinin Bugünkü Durumları

3.3.1. Bilge Kağan Anıt Mezar Külliyesinin Bugünkü Durumu

Bilge Kağan yazıtı ve külliyedeki heykellerin taşınmasından sonra Bilge Kağan anıt mezar külliyesinin etrafına TİKA tarafından koruma amacıyla duvar yaptırılmıştır.

Bilge Kağan ve Kök Tigin Anıt Mezar Külliyelerinin Bugünkü Durumlarının Genel Görüntüsü

Çin mimarisini yansıtan bir kapıdan girilen duvarlarla çevrili külliye alanı içinde (korunaksız ve örtüsüz hâlde) orijinal **sunak taşı** ile **Bilge Kağan yazıtının beton kopyası** bulunmaktadır.

Bilge Kağan Yazıtının ve Kaidesinin Kopyalarının Görüntüsü

Bilge Kağan yazıtının silikon kullanılarak alınan kalıbından beton blok üzerine yapılan kopyası yazıtın bugüne kadar yapılan **en acemice** ve **en kötü** kopyasıdır. Yazıtın kopyasının altına yerleştirilen beton kalıptan yapılmış sıradan / düz kaidesi de Bilge Kağan anıt mezar külliyesine yakışmadığı gibi hem Türkiye Cumhuriyeti'nin gücüne ve imajına hem de Türk bilim adamlarının bilimsel ve akademik yeterliliğine gölge düşürecek niteliktedir.

Bilge Kağan yazıtının 1300 yıl öncesine ait kaplumbağa şeklindeki kaidesi iri dişli beyaz mermerden yapılmıştır. Onun yerine 1300 yıl sonra, (gelişmiş teknolojiye ve bilgi birikimine rağmen) betondan alelade bir kaidenin yapılması hayli düşündürücüdür.

Orijinalleriyle hiçbir ilgisi bulunmayan Bilge Kağan yazıtına ve kaidesine

ait söz konusu kopyalar, bir zamanlar bilim çevrelerinde ilgiyle takip edilen uluslararası nitelikli bir projenin (Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesinin) konunun uzmanı olamayan kişi / kişilerin insaf ve inisiyatifine terk edildiğinde ne hâle gelebildiğinin de açık göstergesidir.

3.3.2. Köl Tigin Anıt Mezar Külliyesinin Bugünkü Durumu

Köl Tigin anıt mezar külliyesinin de (tıpkı Bilge Kağan anıt mezar külliyesinde olduğu gibi) etrafına TİKA tarafından koruma amaçlı duvar yaptırılmıştır.

İçine Çin mimarîsini yansıtan bir kapıdan girilen duvarlarla çevrili külliye alanında (korunaksız ve örtüsüz hâlde) orijinal **sunak taşı**, **sunak taşına ait parçalar**²⁶, **barka ait sütun altlıkları**, **kutsal ocak'a ait** (bir kısmı damgalı) **taşlar**, **künk**, **kiremit** ve **tuğla parçaları** ile **Köl Tigin yazıtının ve kaplumbağa şeklindeki kaidesinin kopyaları** bulunmaktadır.

Bilge Kağan yazıtının kopyasında olduğu gibi silikon kalıp kullanılarak betondan yapılan **Köl Tigin yazıtının kopyası da** yazıtın **en acemice** hazırlanmış örnekleri arasında yer alır.

Yazıtın kopyasının altına yerleştirilen betondan yapılmış başsız kaplumbağa heykelinin ön kısmı (olması gerekenin aksine) doğuya değil batıya bakmaktadır. Yani kopyayı hazırlayanlar tarafından yazıtın asıl yüzü olarak batı yüz (Çince metin) düşünüldüğünden, kaplumbağanın ön kısmı batıya bakar şekilde yapılmıştır.

Köl Tigin Yazıtının ve Kaidesinin Kopyalarının Doğu ve Batı Yüzlerinin Görüntüleri

26 Sunak taşına ait bir granit blok ile sunak taşından kesilerek yazıtın altına kaide olarak yerleştirilen parça

Konuyla ilgili olarak görüştüğümüz projeden sorumlu kişiler, *bu tasarı-
mın bazı Moğol bilim adamlarının kendilerini bilgilendirmeleri ve yönlendirme-
leri sonucunda gerçekleştirildiğini* kaydettiler. Türk yaşayış ve inanış sistemi,
yazıt dikme geleneği dikkate alınmadan, Türk bilim adamlarının görüşlerine
başvurulmadan, konunun uzmanı olmayan kişi / kişilerin insaf ve inisiyatifi doğ-
rultusunda yapılan bu uygulama bir ibret vesikası olarak kalacaktır.

Kopyanın yapıcısı kaplumbağa kaidenin kopyasının başsız olarak tasar-
lanmasını da ”*yazıtın kaplumbağa şeklindeki orijinalinin hâlihazırda baş kıs-
mının bulunmayışı*”na bağlamaktadır. Bu gerekçe, bilimsel olarak elbette kabul
edilemez. Çünkü yazıtın kaplumbağa şeklindeki kaidesinin baş kısmı sonradan
(geride kalan tarihî süreçte) parçalanmıştır. Büyük bir ihtimalle de külliye için-
de, toprağa gömülü durumdadır. Külliye de ciddi ve detaylı bir arkeolojik kazı
yapılmadan; yazıtı ve kaplumbağa kaideye ait parçalar ortaya çıkarılıp yerlerine
yapıştırılmadan söz konusu eserlerin kopyalarının yapılması bilimsel değildir.

4. Höşöö Tsaıdam’da Bulunan (Kök)türk Harfli Yeni Yazıt

Höşöö Tsaıdam - Karakurum arasında yapılan 46 kilometrelik Bilge
Kağan Karayolu’nun yapımı sırasında zarar görmemesi için bazı anıt mezar
külliyelerinde Moğol bilim adamları tarafından kazılar yapılmıştır. Bu kazılardan
biri de 08-15 Temmuz 2007 tarihinde Anonim-5 anıt mezar külliyesinde Enhtör
Altangerel başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yapılan kazıda anonim anıt mezar külliyesinin sunak masasına ait üzeri
umay kuşu tasvirli taşlar / lahitler²⁷, künk, tuğla, kiremit ve seramik parçaları
ortaya çıkartılmıştır. Söz konusu malzeme ayıklanıp, temizlenip incelendiğinde
baş tarafı kırılmış 20x19 cm boyutundaki bir tuğla parçası üzerinde iki satır
hâlinde (Kök)türk harfli yazıtın olduğu tespit edilmiş ve koruma altına alınmıştır.

Tuğla Parçası Üzerindeki Yazıtın Görüntüsü

²⁷ Bu eserler de TİKA’nın görevlendirdiği kişi / kişiler tarafından “Orhun Müzesi”nin bahçesindeki açık alana taşınmıştır.

Kazı sonrasında Höşöö Tsaıdam'dan Ulaanbaatar'a getirilen yazıt, hâlen Enhtör Altangerel'in Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'ndeki odasında bulunmaktadır.

Tuğla üzerindeki yazıtla ilgili ilk yayın Moğol bilim adamı N. Bayarhuu tarafından yapılmıştır (Bayarhuu, 2007).

29 Temmuz 2010 tarihinde epigrafik belgelemesini gerçekleştirdiğim²⁸ yazıtın

I. satırında: >ᠲᠦᠨᠢ

ķuru

II. satırında ise : ᠶᠡᠨᠲᠦᠨᠢ

ķum(a)ru : b[itig (?)] / b[itidim (?)]

yazılıdır.²⁹

8 cm.lik bir alanı kapsayan I. satırdaki harflerin boyu 4.7-3.1 cm arasında; 17.5 cm.lik bir alanı kapsayan II. satırdaki harflerin boyu ise 4.4-3.7 cm arasında değişmektedir.

5. Çuluut³⁰ Uul'daki "Şiveet" Adlı Kurganda Yapılan Kazı

Höşöö Tsaıdam Bölgesi'nde 1997 yılında yapmış olduğum alan araştırmaları sırasında (bugün hayatta olmayan rehberim Naatsak'ın da bilgilendirmesi üzerine) Çuluut Uul'da (Çuluut Dağı'nda) büyük bir kurganın olduğunu (GPS: 1539 m, 48 340495 E, 5265690 N) tespit etmiş; fotoğraflarını çekmişim.

Çuluut Uul'daki Şiveet'in 1997 Yılına Ait Görüntüsü

28 Yazıtın epigrafik belgelemesini yapmam hususunda her türlü kolaylığı sağlayan Enhtör Altangerel'e, ekip arkadaşlarım Murat Yakar'a ve Rincinhorol Munktulga'ya teşekkür ederim.

29 Hem bu yazıt hem de Moğolistan'da son dönemlerde bulunan (Kök)türk harfli diğer yeni yazıtlarla ilgili ayrı bir çalışma hazırladığımızdan burada fazla ayrıntıya girmeyi uygun görmedik.

30 Çuluut (< çuluu+t: (çuluu: taş; /+t/ çokluk eki)) sözcüğü Moğolca'da "taşlar", "taşlık", "taşlı" anlamlarında kullanılmaktadır.

Çuluut Uul'daki büyük kurgan 1958 yılında Köl Tigin anıt mezar külliyesinde kazı yapan Lumir Jisl'in de dikkatini çekmiş; hazırladığı raporda³¹ ona “*Burada bir çalışma yapılırsa KülTegin ile Bilge Kağan bulunur*” cümlesini yazdırmıştır (Jisl, 1963, 401).

Bölge halkının “Şiveet”³² adını verdiği küçük taşlardan oluşan, yaklaşık 10 metre yüksekliğinde, 70-80 metre genişliğindeki bir alanı kaplayan tepe şeklindeki kurganla ilgili düşüncelerimi TİKA'ya 1997-2000 yıllarında sunmuş olduğum raporlarda da belirtmişim³³. Söz konusu kurganın önemini ve bununla ilgili görüşlerimi 2000 yılı çalışmalarını değerlendiren “Epigrafik Araştırmalar” başlıklı raporumda da aşağıdaki cümlelerle ifade etmişim:

Bilge Kağan mezar külliyesinin yaklaşık 4 km güneydoğusunda, Çuluut Dağı'nın üzerinde “Şiveet” adı verilen büyük bir kurgan bulunmaktadır. ... Bu kurganın (Kök)türk dönemi kağanlarından birine (özellikle de Bilge Kağan'a) ait olma ihtimali büyüktür. ... Burada mutlaka arkeolojik bir kazı yapılmalıdır (Alyılmaz, 2000, 182-183).

2002 yılında Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi'nde TİKA adına yazıt bilimci olarak görev yapan Erhan Aydın da yazmış olduğu “Orhon Bölgesi'ndeki Kazı Çalışmaları Hakkında Düşünceler” başlıklı makalesinde Çuluut'taki kurganla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtlarının birkaç kilometre güney-batısına düşen bir bölgede bulunan devasa bir kurgan vardır. İlk görenlerin kesinlikle şaşkına döndüğü bir yapıya sahip kurgan içerisinde milyonlarca taş vardır. Şiveet kurganı denilen bu kurganın üzerinde de kazı çalışması yapılması gerektiği kanaatini taşımaktayız. Çekoslovak arkeoloji ekibinin başkanı Jisl'in işaret ettiği ve “bölgeye

31 Jisl hazırladığı raporda burada kazı yapmak istediklerini ancak zamanın yetersizliği yüzünden buna muvaffak olamadıklarını da kaydetmektedir (Jisl, 1963, 401).

32 Şiveet sözcüğü Moğolca'da “önemli bir mekânın (mezarın, kurganın, anıtın) korunması için taştan yapılmış, yüksek duvarlı, korunaklı yer; hisar, kale” anlamlarında kullanılmaktadır (Bazılhan, 1984, 739).

33 1997-1999 yıllarına ait raporlar ile bir kısmı o yıllarda tarafımdan bulunan ve ilk epigrafik belgelemeleri tarafımdan yapılan Moğolistan'daki (Kök)türk harfli bazı yeni yazıtlarla ilgili makalelerimi TİKA'ya yayımlanması için verdim. 1997-2000 yılları arasında TİKA'ya vermiş olduğum 4 rapor ve 7 makale bugüne kadar yayımlanmadığı için, söz konusu rapor ve makalelerde yer alan orijinal bilgi, bulgu ve belgeler o yıllarda birlikte çalıştığım Moğol meslektaşlarım tarafından kendi adlarıyla yayımlanmış ve bilim dünyası bu eserleri onların adlarıyla tanımıştır. Yine tarafımdan hazırlanan 2001 yılına ait “Epigrafik Belgelemeler ve Yüzeysel Araştırmaları” başlıklı yazıtlara ve eski Türk kültür ve uygarlık eserlerine ait orijinal bilgileri ve 27 fotoğrafı içeren Türkçe – İngilizce 41 sayfalık makale de TİKA tarafından 2003 yılında yayımlanmış; ancak makaleye adının yazılması “unutulmuştur(!)”: bk. [Alyılmaz, Cengiz] (2003), Epigrafik Belgelemeler ve Yüzeysel Araştırmaları / Epigraphic Documentation and Surface Researches, Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları / Work For The Project Turkish Monuments In Mongolia In Year 2001, Ankara, 2003, s. 329-379. Eski Türk dili alanında çalışan ve bu makaleden istifade eden yerli ve yabancı bilim adamları da (haklı olarak) alıntılarında adıma yer vermemektedirler. O yıllarda hazırlamış olduğum rapor ve makaleleri yayımlanmak üzere TİKA'ya vermemin, başka bir yerde yayımlanmamın nedeni ise (bu hususta projede bağlayıcı bir hükmün bulunmamasına rağmen) almış olduğum bilimsel ahlaktan kaynaklanmaktaydı. Daha sonra Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü adlı kitabı hazırlarken özel arşivimde bulunan yüzlerce fotoğrafı ve bu fotoğraflara ait negatifleri de TİKA'ya verdim. Ancak söz konusu envanter de dönemin TİKA yetkilileri tarafından “*Bunlar proje kapsamında çekilen fotoğraf ve elde edilen materyallerdir*” denilip bugüne kadar bana iade edilmedi. TİKA'da konuyla ilgili olarak görüştüğüm projeden sorumlu kişiler “*söz konusu arşivin (fotoğraf, negatif ve çizimlerin) TİKA'da bulunmadığını; TİKA'nın yeni binasına taşınması sırasında kaybolduğunu*” belirttiler.

4 km uzaklıkta bir tepede bulunan tümülüs” diye nitelendirdiği bu kurganda kazı çalışmasının gerekliliğini vurgulayan Jisl, “burada bir çalışma yapılırsa Kül-Tegin ile Bilge Kağan bulunur” ifadesi ile kurganın önemini açıklamaya çalışmış, ancak bu kurganı açmak için zamanlarının yetmediğinden yakınmıştır (Jisl 1963: 401).

Yine bölgede uzun süre epigrafik incelemelerde bulunan Dr. Cengiz Alyılmaz da bu kurganın önemine işaret ederek kurganın Bilge Kağan’a ait olabileceği düşüncesini taşımaktadır (Alyılmaz 2002: 182). (Aydın, 2003, 554-556).

“Şiveet” adlı söz konusu kurganda Anod Bank’ın Sahibi, Ulaanbaatar’daki Köl Tigin Derneği’nin Başkanı, iş adamı Nymaa Davaa’nın sponsorluğunda, tarih araştırmacısı Prof. Dr. Jugder Bor’un rehberliğinde ve Arkeolog Prof. Dr. Zagd Batsayhan’ın başkanlığındaki 30 kişilik bir ekip tarafından 2008 yılı Temmuz - Ağustos aylarında kazı yapılmıştır.

Kazıyı yapan ekibin başkanı Moğolistan Millî Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Zagd Batsayhan, *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology* dergisinde yayımlanan kazı raporu niteliğindeki “Şiveet Uulın Tom Çuluun Bayguulamj” başlıklı yazısında;

“Şiveet”teki kazının Moğolistan’da bugüne kadar yapılan en büyük ve en zor kazılardan biri olduğunu; kazı alanının 70 m genişliğinde 7-8 m yüksekliğinde irili ufaklı taş yığıyla kaplı olması yüzünden ağır iş makineleriyle kazı yaptıklarını; kazı alanının iç içe örülmüş iki duvardan (dış duvar 36 m; iç duvar 24 m) oluştuğunu; duvarların yapımında genelde sal / yassı taşların kullanıldığını; duvarların iç kısımlarında zaman zaman ağaç parçalarına rastladıklarını; kazı alanında ortaya çıkarılan en önemli buluntunun ise granitten yapılmış, 160x50 cm ölçülerinde bir heykel olduğunu; bu kurgan dışında bölgede başka mezarların da bulunduğunu, bunlardan ikisini açtıklarını, açtıkları mezarlardan da defnolunmuş insan iskeleti, onlardan birine adanmış bir kurban (at) iskeleti ile süs ve kullanım eşyalarını ortaya çıkardıklarını kaydetmektedir (Batsayhan, 2008, 108-119).

Şiveet Kurganı'nın İç Mekân Duvarlarının Bugünkü Durumu

Şiveet Kurganı'nda Yapılan Belgeleme Çalışmalarından Bir Görüntü

Şiveet Kurganı'nın İç İçe Örülmüş Duvar Yapısını Yansıtan Bir Görüntü

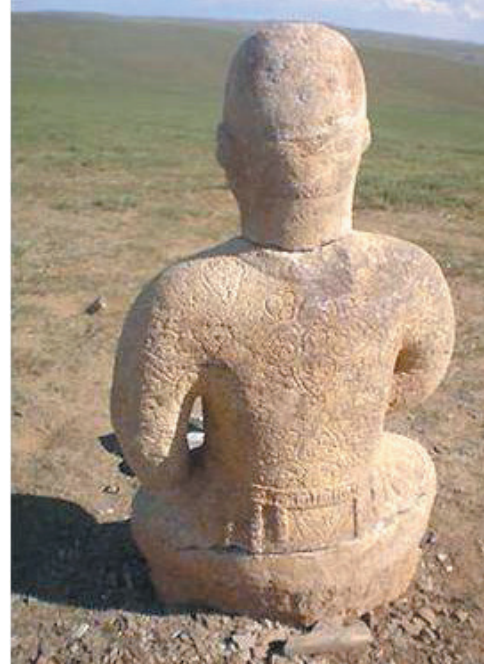
Arkeolog Zagd Batsayhan, 17 fotoğrafla desteklediği 11 sayfalık yazısında “Şiveet”teki kazı sonrasında ortaya çıkartılan duvarların ve heykelin ölçülerini ve yapım özelliklerini, kurgan yakınındaki bölgede açtıkları iki mezardan çıkartılan buluntuları ayrıntılı bir şekilde dikkatlere sunmaktadır. Ancak Batsayhan, “Şiveet” kurganında ortaya çıkarılan buluntulardan hiçbir şekilde söz etmemektedir.

Arkeolog Zagd Batsayhan'ın kendisinin de raporunda “*Köl Tigin veya Bilge Kağan'a ait olması kuvvetle muhtemel mezar*” (Batsayhan, 2008, 108-119) diye nitelendirdiği böylesine büyük bir kurgandan hiçbir buluntunun çıkmaması mümkün müdür?

Eğer söz konusu kurganda yapılan kazıda buluntular çıktıysa bunlar nelerdir ve bugün nerede / nerelerde korunmaktadır?

Kazının en önemli buluntusu olarak gösterilen, görüntüleri kamuoyuyla

paylaşılan, dergilere kapak olan, **bağdaş kurmuş biçimde oturup elinde bengü su kadehi tutan; ayağında etüğü, başında börkü, üzerinde işlemeli kaftanı ve kemeri bulunan; hafif göbekli, badem gözlü, sakalsız ve bıyıksız, güleç, sevimli, ay yüzlü Türk kağanını tasvir eden heykel şimdi nerededir?**

Şiveet Kurganı'nda Ortaya Çıkartılan vee Bugün Nerede Olduğu Bilenmeyen Heykelin Görüntüleri³⁴

Kazı yapılırken ortaya çıkan hafriyat epigrafik açıdan bir incelemeye tabi tutulmuş mudur? Mezar külliyesinin üzerini kaplayan, binlerce ton ağırlığındaki, (farklı büyüklüklerdeki) milyonlarca taş nereye dökülmüştür? Yazıt bilimciler bu taşlar üzerinde epigrafik unsurların (petroglif, damga ve yazıların) olup olmadığını tespit edebilmişler midir? Yapılan çalışmaları yerinde görmek ve epigrafik tespitler yapmak amacıyla kazı alanına giden bilim adamları (Takashi OSAWA vd) neden saldırıya uğrayıp kazı bölgesinden uzaklaştırılmıştır?

Bir kısmı mezar külliyesinin orijinal yapısına ait olan; bir kısmı ise “atalar kültü” ve “oboo” inancı (Alyılmaz, 1999, 25-28) bağlamında ziyaretçiler tarafından sonraki zamanlarda kurganın üzerine konulan / yığılan taşların / kayaların “Bilge Kağan Yolu”nun yapımı sırasında bölgede kurulan taş kırma ünitesinde kırılıp yüklenici firmaya satıldığı; “Bilge Kağan Yolu”nun yapımında Bilge Kağan’a ait olması kuvvetle muhtemel mezara ait taşlarını kullanıldığı iddiası” doğru mudur?

34 Kazı ekibi tarafından Moğolistan Cumhuriyeti basınına dağıtılan görüntülerden alınmıştır.

2010 yılı Temmuz ayında hem “Şiveet” kazısının yapıldığı alanda hem de Moğolistan’daki müzelerde konuyla ilgili araştırma ve incelemeler gerçekleştirdik. Yaptığımız araştırma ve incelemelerde;

a) 2010 yılı itibarıyla Moğolistan’da kazı sonucu ortaya çıkartılmış Türk kağan ve kumandanlarına ait en büyük mezar alanı olma özelliğine sahip “Şiveet” kazısı sonrasında hiçbir koruma önleminin alınmadığını, mezar alanı üzerine örtü uygulanmadığını; bu yüzden de mezar alanını kuşatan ve ait olduğu dönemin mezar geleneğini, yapı ve teknik özelliklerini de yansıtan duvarların bir kısmının yıkılmış olduğunu, bir kısmının da yıkılmaya yüz tuttuğunu;

b) Hem “Şiveet”te hem de yakınındaki mezarlarda kaçak kazıların yapıldığını;

c) “Şiveet”te ve açılan diğer iki mezarda ortaya çıkartılan (başta heykel olmak üzere) hiçbir eserin / buluntunun müzelerde sergilenmediğini ve müzelerin depolarında da bulunmadığını tespit ettik.

Tarafımızdan hazırlanan raporlarda, kitaplarda ve makalelerde önemi defalarca belirtilmesine rağmen “Şiveet”in koruma altına alınmaması, burada Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından arkeolojik kazı yapılmaması, başkaları tarafından yapılan kazıya da engel olunmaması, kazı sonrasında ortaya çıkartılan envanterin takip edilmemesi... bölgede Moğolistan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti devletleri adına Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi kapsamında görev yapanların büyük ihmal ve sorumsuzluğu olduğunu göstermektedir.

Moğolistan’da henüz kazı yapılmamış “Çuluut’taki Şiveet” türünde birçok kurgan bulunmaktadır. Bunlardan en büyüğü 1998 yılı Temmuz ayında yeri ekibimiz tarafından tespit edilen; Karakurum-Haşaat yol ayrımının 500 m güneyinde bulunan (GPS: 1491 m, 48 396188 E, 5237913 N) kurgandır.

Karakurum-Haşaat Yol Ayrımındaki Şiveet’in Genel Görüntüsü

Karakurum-Haşaat Yol Ayrımındaki Şiveet'ten Görüntüler

Sonraki yıllarda ayrıntılı belgeleme ve görüntülemelerini yaptığım bu kurgan “Çuluut'taki Şiveet” kurganından çok daha büyüktür ve önünde (baş kısmı kopartılmış, bağdaş kurmuş, elinde bengü su kadehi tutan, kaftanı işlemeli 160 cm yüksekliğinde bir kağan heykeli) bulunmaktadır. Bu kurgana da bölge halkı “Şiveet” adını vermektedir. Kurgana ve önündeki heykelle ait ilk bilgilere 1998 yılında TİKA'ya sunmuş olduğum raporda; görüntülerine ise (5 fotoğrafa ise), 2001 yılında Osman F. Sertkaya ve Tsendiyn Battulga ile birlikte yayımlanmış olduğumuz *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü* adlı eserde yer vermiştim (Sertkaya-Alyılmaz-Battulga, 2001, 305-306).

Moğolistan'da “Şiveet” adıyla bilinen bir diğer kurgan da Arhangai Aymag'a bağlı Hayrhan Sum'un 24 km kuzeydoğusunda, Hanui ve Hünü ırmaklarının birleştiği yerin 1 km kuzeyindeki hâkim tepe üzerinde bulunan kurgandır (GPS: 1335 m, 48 279952 E, 5409589 N). Bölge halkının “Şiveet Ulaan” adını verdiği, Uygur dönemi kağanlarından birine ait olması kuvvetle muhtemel kurganda 1 damgalı taş, bu damgalı taşa ait dikdörtgen şeklinde kaide ile 20 adet insan ve hayvan (koç, koyun, kuzu, tavşan, aslan, kurt...) heykeli bulunmaktadır. “Şiveet Ulaan” kurganına, damgalı taşına ve önündeki heykellere ait ilk bilgilere ve 2 fotoğrafa 2000 yılında TİKA'ya sunmuş olduğum raporda (Alyılmaz 2002, 173-190); ayrıntılı görüntülerine ise (47 fotoğrafa ise), *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü* adlı eserde yer vermiştim (Sertkaya-Alyılmaz-Battulga, 2001, 247-264).

Şiveet Ulaan'daki Kurgan'dan Bir Görüntü

Şiveet Ulaan'daki Heykellerden İkininin Görüntüsü

Yukarıda dikkatlere sunulan her iki kurganda da bugüne kadar hiçbir arkeolojik kazı yapılmamıştır. Ancak Şiveet Ulaan'daki kurgan'ın yakınında bulunan mezarlarda kaçak kazıların yapıldığını; bu kurgana ait damgalı taşın Hayrhan Sum'daki Budist Manastır'a (GPS: 1355 m, 47 716180 E, 5386831 N), heykellerin bir kısmının kültür evlerine ve müzelere taşındığını; kurgandaki heykellere ait bazı parçaların ise yurt dışına (Kazakistan'ın başkenti Astana'ya) götürüldüğünü; bu kurganların da yakın gelecekte tıpkı Çuluut Uul'daki "Şiveet" kurganı gibi açılıp içindeki envanter çıkarıldıktan / yağmalandıktan sonra kaderlerine terk edilebileceğini; konunun ilgililerinin ve yetkililerinin daha fazla geç kalmadan buralara gerekli duyarlılığı gösterip koruma altına almaları ve buralarda arkeolojik kazı yapmaları gerektiğini... "bir kez daha" belirtmek isterim.

6. Orhun Vadisi'nde Moğol-Alman Araştırma Heyeti Tarafından Yapılan Kazılar

6. 1. Karakurum'da Yapılan Kazılar

Moğolistan Cumhuriyeti Arhangai Aymag ili sınırları içinde kalan (Harbalgas) (Kök)türkler'in ve Uygurlar'ın; Karakurum (Harhorin) ise, Büyük Moğol devletinin (Cengiz Han'ın) başkenti olmaları bakımından büyük önem taşır.

Orhun Vadisi'nin, Karakurum'un ve Karabalgasun'un Türkler, Moğollar ve Asyalı diğer milletler açısından tarihî önemini çok iyi bilen Alman bilim adamları buralarda bilimsel araştırma ve incelemeler gerçekleştirmek ve arkeolojik kazılar yapmak amacıyla 1993 yılında Ulaanbaatar'a gelip Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'ndeki meslektaşlarını ziyaret ederler (Hüttel, 2006a; Walther, 2006). Alman Arkeoloji Enstitüsü Komisyonu (eski adıyla KAVA: Genel ve Karşılaştırmalı Arkeoloji Komisyonu) ile Moğolistan Bilimler Akademisi arasındaki resmî temaslardan 1998 yılında olumlu netice alınır ve aynı yılın Nisan ayında Moğol-Alman Araştırma Heyeti (MDKE) kurulur.

Karakurum'da yapılacak çalışmaların imza töreni yine Karakurum'da (eski sarayın bulunduğu yerde) (1451 m, 48 337695 E 5230228 N) dönemin Almanya Cumhurbaşkanı Roman Herzog'un huzurunda imzalanır. İmza töreni sırasında yapılan konuşmalarda "*Almanların araştırmaya katkıda bulunmasına ilişkin kararlı arzularının, hızlı, sansasyon yaratan anlık sonuçlar üzerine kurulmadığı; tersine Karakurum'un ve 13-14. Yüzyıl Moğolistanı'nın arkeolojik ve tarihî yönlerden araştırılması bakımından sağlam temeller atacak, güvenilir ve ayrıntılı bir bilimsel araştırmaya bağlı olarak uzun vadeli bir işbirliğine dayandığı*" vurgulanır (Hüttel, 2006b).

Kazıların Gerçekleştirildiği Erdene Zuu Bölgesi'nin Genel Görüntüsü

Moğol-Alman Araştırma Heyeti'nin kurulmasında önemli rol oynayan Hans-Georg Hüttel de Almanlar'ın Moğolistan'da ve Orta Asya'da araştırma ve inceleme yapmak istemelerinin sebeplerini ve hedeflerini şöyle ifade etmektedir:

Göçebe yerleşimlerinin araştırılması, Avrasya bozkır arkeolojisinin yaklaşık üç yüzyıllık tarihinde küçük denebilecek bir rol oynamıştır. Arkeologların ilgisizliğinden çok, göçebelere ait kaynakların doğası, nüfus yoğunluğu az olan bozkır alanlarının çok geniş olması, özellikle de bozkırdaki bir yerleşim alanının geniş ölçekli kazılmasının yaratacağı lojistik ve altyapı sorunları, bu yönde yapılacak sistemli araştırmaları sürekli olarak zorlaştırmıştır. Bununla birlikte 17. yüzyıldan bu yana dikkatleri tek taraflı olarak büyük kurganlara çeken ve atlı göçebelerin mezarlarından yağmalanan "bozkır altını"nın bugüne kadar aralıksız devam eden çekiciliği de yadsınamaz.

Kent arkeolojisi, Orta Asya'da büyük ölçüde kent vahalarının ve göçebe dünyanın sınırındaki ticaret alanlarının, batıda ise İskitler'in kentsel yerleşim alanlarıyla Greko-İskit kıyı kentlerinin ya da Altın Ordu kentlerinin incelenmesiyle sınırlı kalmıştır. Orta Asya'nın kuzeydoğusundaki Tuva'yla Moğolistan'da göçebelere ait kentsel yerleşimlerin arkeolojisi, 1940'lı yıllardaki ümit verici bir başlangıçtan öteye pek geçememiştir. Avrasya atlı göçebelerinin arkeolojisi, bugüne kadar esas olarak sadece bir mezar arkeolojisi olagelmıştır.

Bozkır halklarının kültür tarihi, bu nedenle büyük ölçüde ölümlere ilişkin ritüellerle mezarlarda ölünün yanına konan eşyaların tarihine indirgenmiş olarak kalmıştır ki; bu da tek yönlü bir göçebe imgesi sunduğundan pek de doğru değildir. Mezarlarda bulunması olağan eşyaların bir bölümü maddesel açıdan olduğu kadar kullanım ve anlam bakımından da farklılaşmıştır; bu nedenle göçebe bir imparatorluğun kültürel menzili ve çeşitliliği, ancak kentin maddesel kültürü anlaşıldığında daha gerçekçi olarak görülecektir. Göçebelerin Doğu'yla Batı arasında son derece önem taşıyan aracı rolleri de bu noktada daha net olarak ortaya çıkacaktır.

Antik dönemden miras kalan göçebe tasvirlerine ilişkin klişeler, Avrasya'daki bozkır halklarını dört bir yana at koşturan, at üstünde ok sallayan insanlar olarak tanıtmakta, ölçüsüzce içki içen vahşiler ve hak hukuk bilmeyen barbarlar olarak nitilemekte, onlar hakkında atlı ve savaşçı katillerden oluşan uygarlık düşmanı bir çete imgesi oluşturmaktadır. Hıristiyan Batı içinse göçebeler, mahşerin atlıları, alaca karanlığın halkları, cehennemden gelen "ex tartaro" hayvansı yaratıklar, yani Tatarlar'dı. Göçebeler, bizim imgelememizde kent kurucuları olarak değil; kentleri yakıp yıkanlar olarak yaşamaktadır.

Karakorum'da yapılan Kazıdan Bir Görüntü

Tarihteki halkların bu tek taraflı "zalim, yersiz yurtsuz, toprağa ve hiçbir yere bağlılığı olmayan göçebe" imgesini düzeltmek istiyorsak, her şeyden önce onların kurduğu yerleşim birimlerini ve kentleri, kent ve vaha ile ilişkilerini incelememiz gerekir. Orta Asya'da göçebelerin kurduğu kent ve devletler, Hiongnu döneminden, yani İÖ 4. yüzyıldan başlamak üzere, birbirleriyle yakından ilintilidir. Her şeyden önce Ortaçağ'da göçebelerin kurduğu çok kültürlü kent

alanlarındaki arkeolojik buluntuların çeşitliliğinde, bu alanların yapılarında, planlarında mimari ve teknik düzenlemelerinde olağanüstü bir organizasyon gözlemlenmektedir. Tüm bu öğeler aynı zamanda göçebe toplulukların dünyaya açık duruşlarını ve pragmatizmlerini, uyum ve bütünleşme yeteneklerini de açığa vurmaktadır.

Bu tek yönlü göçebe imgesini düzeltmek, Karakurum Moğol-Alman Araştırma Heyeti'nin de başlıca düşüncelerinden biridir. MDKE'nin genel görevi eski Moğol başkenti Karakurum'u arkeolojik yönden Moğol dünya imparatorluğunun tarihî ve kültürel kaynağı olmanın yanı sıra Orta Asya'nın Ortaçağ'daki geç dönem göçebe kent tarihinin kaynağı olarak da araştırmaktır. Eski başkentin kent planlamasıyla gelişiminin anlaşılması ve önceleri İmparatorluğun, sonralarıysa Orta İmparatorluğun egemenlik, yönetim, üretim, uzak mesafeli ticaret ve din merkezi ile kült kenti olan Karakurum'un taşıdığı anlamın zaman içindeki değişiminin açığa çıkarılması, MDKE çevresinde yürütülen disiplinlerarası araştırmanın önemli hedefleridir (Hüttel, 2006b).

MDKE, yukarıda ayrıntılı olarak dikkatlere sunulan amaçlar doğrultusunda 1999 yılının Temmuz ayında yüzey araştırmalarına, 2000 yılı Haziran ayında da kazılara başlar. 2000-2008 yılları arasında Moğolistan ve Almanya cumhurbaşkanlarının himayelerinde gerçekleştirilen kazılarda tarihî Moğol başkentinin planları, mimari yapısı ortaya çıkartılarak çok önemli bilgi, bulgu ve belgelere ulaşılır (Erdenebat – Pohl, 2006; Franken, 2006; Hüttel, 2006c; Hüttel - Erdenebat, 2009).

Karakurum'da Yapılan Kazı Sonrası Ortaya Çıkartılan Seramik Fırınlarnın Görüntüsü³⁵

35 Ayrıntılı bilgi için bk. Franken, 2006, 208-234.

6.2. Karabalgasun'da Yapılan Kazılar

2007 yılı itibarıyla Karakurum ve çevresindeki kazıları büyük ölçüde tamamlayan Alman Araştırma Heyeti, Moğolistan Bilimler Akademisi ile yaptıkları anlaşmayla aynı yıl Orhun Vadisi'nde; 2008 yılından itibaren de daha bakir olarak gördükleri (asıl hedefleri) tarihî Türk başkenti Karabalgasun'da (Ordu Balık'ta) (1393 m, 48 323256 E 5256042 N) yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar yapmaya başlar.³⁶

Moğol-Alman Araştırma Heyeti³⁷ Karakurum'da olduğu gibi Karabalgasun'da da kentin jeofizik, jeodezi ve fotogrametrik ölçümlerini yaparak planlarını ortaya çıkarır ve tarihî kent merkezindeki kağanlık sarayının bulunduğu bölgede arkeolojik kazılar gerçekleştirir.

Moğol-Alman Araştırma Heyeti Tarafından Yapılan Kazıdan Bir Görüntü

36 Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) kapsamında Türk-Moğol Bilim Heyeti'nin en büyük hedeflerinden biri kuşkusuz ki, tarihî Türk başkenti Karabalgasun'da (Ordu Balık'ta) arkeolojik kazı yapmaktır. Bununla ilgili olarak da Moğolistan Cumhuriyeti yetkilileriyle anlaşmaya varılmış; 2004 yılı itibarıyla Karabalgasun'da çalışmalara başlanması kararlaştırılmıştır. MOTAP'ın koordinatörlüğünü üstlenen kurum yetkililerinin Türkiye'de siyasal ve politik gelişmelere (iktidarlara) paralel olarak değişmesi, proje hedeflerinin koordinatör kurumun görevlendirdiği memurlar tarafından belirlenir hâle gelmesi, Türk Bilim Heyeti'nde görev yapanların (başta Bilim Heyeti Başkanları olmak üzere) liyakatlarına göre değil; mevcut iktidarlara yakınlıklarına göre seçilmeleri, işinin ehli bilim adamlarının projeden uzaklaştırılmaları, proje üst kurulunun pasifize edilmesi, projede görev yapan bilim adamları arasındaki uyumsuzluklar ve huzursuzluklar, 2003 yılından itibaren proje hedefinin yalnızca müze ve yol yapımıyla sınırlandırılmış olması, projeyi atıl hâle getirenlerin âdeta ödüllendirilmeleri... yüzünden Türkiye Cumhuriyeti tarihî Türk başkenti Karabalgasun'da arkeolojik araştırma, inceleme ve kazılar yapma şansını kaybetmiştir. Durumu yakından takip eden Almanlar da bu fırsatı çok iyi değerlendirip Karabalgasun'u çalışmalarının merkezi hâline getirmişlerdir.

37 Araştırma ekibinin adı her ne kadar "Moğol-Alman Araştırma Heyeti" şeklinde geçse de, gerçekte bütün çalışmalar Alman bilim adamlarının kontrolü altında gerçekleştirilmektedir. Moğol bilim adamları zaman zaman kazılara katılmakta; yardımcı personel olarak da Moğol öğrenci ve işçilerden yararlanılmaktadır.

Yürütücülüğü tarafımdan yapılan “Turfan ve Komşu Bölgelerdeki (Kök)türk Harfli Yazıtlarla İlgili Epigrafik ve Fotogrametrik Araştırmalar” adlı proje kapsamında ekibimizin Jeodezi ve Fotogrametri Grup Başkanı Murat Yakar ile birlikte Alman Arkeoloji Enstitüsü’nün kontrolünde yapılan 2010 yılı çalışmalarının bir bölümünü (19-29 Temmuz 2010) takip etme imkânı bulduk. Önemli bir kısmını görüntülediğimiz kazılarda yanmış durumda bina kalıntılarının, bu binalara ait ahşap direklerin, duvarların, döşemelerin, tuğlaların, tuğla ve seramik fırınlarının / ocaklarının, kerpiçlerin, künklerin, seramik kapların, heykellerin, heykel parçacıklarının, mezarların, insan iskeletlerinin... vd. ortaya çıkarıldığını tespit ettik.

Karabalgasun’da Yapılan Kazıdan Bir Görüntü

Alyılmaz, Karabalgasun’da Yapılan Kazı İli İlgili Belgeleme Yaparken

Moğol-Alman Araştırma Heyeti Karabalgasun'daki kazıların bir bölümünü de Karabalgasun yazıtlarının ve bu yazıtlara ait parçaların bulunduğu (1393 m, 48 323178 E, 5255380 N) bölgenin 20 metre batısında yapmaktadırlar.

Karabalgasun Yazıtlarının Bulunduğu Bölgenin Batı Kısımında Yapılan Kazıdan Bir Görüntü

Ancak Moğol-Alman Araştırma Heyeti arkeolojik kazılara ve kazılarda ortaya çıkartılan buluntulara gösterdikleri ilgiyi ne yazık ki yazıtlardan esirgemişlerdir. Nitekim başta ejder tepelikli I. Karabalgasun yazıtı olmak üzere (Kök)türk harfli Türkçe yazıt parçaları ile Soğdça ve Çince yazıt parçaları hâlâ açık alanda örtüsüz ve korunaksız olarak durmaktadır. Yazıtlara gerekli önemin verilmemesi, yapılan kazılarda görevli hiçbir yazıt bilimcinin olmaması, üzerlerinde damgalar bulunan bazı tuğlaların koruma altına alınmayıp kazı hafriyatının içine atılması... düşündürücüdür.

Karabalgasun'da yapılan söz konusu arkeolojik kazılara ait raporlar Alman ve Moğol bilim adamları tarafından Almanca ve Moğolca olarak hazırlanıp kitap hâlinde yayımlanmıştır (Hüttel - Erdenebat, 2009).

7. Sonuç ve Öneriler

Orhun Vadisi ve bu vadide bulunan tarihî yerleşim yerleri başta Türkler ve Moğollar olmak üzere Asyalı milletlerin kültür ve uygarlık tarihi açısından büyük önem taşır. Bu öneme binaen Türk, Moğol, Alman, Rus, Macar, Japon, Çinli, Kanadalı, Amerikalı ... bilim heyetleri geçmişte olduğu gibi bugün de bölgede araştırma, inceleme ve kazılar yapmaktadırlar. Söz konusu bilimsel çalışmaların

arzu edilen seviyede gerçekleşebilmesi, tarihî yerleşim bölgelerinin, anıtların ve yazıtların zarar görmemesi için aşağıdaki hususların dikkate alınması yararlı olacaktır:

1. Türkiye Cumhuriyeti Devleti Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarıyla kaybolma ve yok olma riski bulunan taşınabilir durumdaki kültür ve uygarlık eserlerini koruma altına almak ve sergilemek amacıyla Höşöö Tsaıdam Bölgesi'nde müze yapmış; bu müze Moğolistan kanunları uyarınca Moğolistan Cumhuriyeti yetkili makamlarına devredilmiştir. Her ne kadar Moğolistan Cumhuriyeti yetkili makamlarına devredilmiş olsa da "Orhun Müzesi" Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bölgede var oluşunun ve gücünün en büyük sembollerinden biridir. Bu sebeple de aşağıdaki hususların dikkate alınarak müzede iyileştirmelerin yapılması yerinde olacaktır:

1.1. Türkiye Cumhuriyeti yetkili makamlarınca adı "Orhun Müzesi" konulup tabelası asılan; ancak Moğolistan yetkili makamları tarafından beğenilmeyip "Höşöö Tsaıdam Müzesi" olarak değiştirilmek istenen müzenin adının yapılış amacına uygun biçimde "Türk Kültür ve Uygarlık Müzesi" olması hususunda Türk ve Moğol yetkililer arasında anlaşma sağlanmalıdır.

1.2. Türkiye Cumhuriyeti tarafından yapılan müzede, müzenin yapımını gerçekleştiren firmanın kalitesiz ve eksik malzeme kullanımı yüzünden daha şimdiden bozulmalar, dökülmeler, çatlaklar... *vd.* meydana gelmiştir. Tamirata, bakıma ve korunmaya muhtaç durumdaki bir müzede Türk kültür ve uygarlığına ait eşsiz eserlerin (başta yazıt ve buluntular olmak üzere) koruma altına alınmaları ve sergilenmeleri doğru değildir. Müzenin ciddi anlamda bakımı ve onarımı yapıldıktan sonra ziyarete açılması daha uygun olacaktır.

1.3. Genel mimarisinde ve mimariye ait her türlü ayrıntıda Çin yaşayış ve inancı, Çin mimari yapısı esas alındığı için "Orhun Müzesi" Türk yaşayış ve inancını, eski Türk mimarisini değil, Çin mimarisini yansıtmaktadır. Binada yapılacak tamirat ve düzenlemelerde (zaten büyük bölümü tahrip olmuş durumdaki) Çin mimarisine ait figürler, damgalar, tasvirler... *vs.* eski Türk yaşayış ve inancını yansıtanlarıyla (kurt, dağ keçisi, geyik, koç, at, kartal, umay kuşu...) değiştirilmelidir. Bu işi yapacaklara Türk dünyasındaki ve özellikle de Anadolu'daki Selçuklu dönemi mimari eserleri ziyadesiyle ufuk açacak, örnek teşkil edecektir.

1.4. "Orhun Müzesi", Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bölgedeki gücünü ve imajını yansıtacağından evrensel ölçülere ve çağdaş müzecilik anlayışına uygun olarak yeniden düzenlenmeli; müzedeki eserlerin sergilenmesi ve sergilenme biçimleri hakkında uzman görüşlerine başvurulmalıdır.

1.5. Müzede kadrolu olarak çalışacak yönetici ve yardımcı personel Türkiye Cumhuriyeti adına bölgede görev yapan resmî kurumlar tarafından

(Türk Bilim Heyeti'nin görüşleri de alınarak) belirlenmeli; görevli personel bilgi düzeylerini geliştirmek için ziyaretin az olduğu kış aylarında dönüşümlü olarak Türkiye'deki uzmanlar tarafından eğitilmeli; gerektiğinde Türkiye Cumhuriyeti'nden de konunun uzmanları müzede görevlendirilmelidir.

1.6. Müzenin denetimi ve kontrolü Türk ve Moğol yetkililerince yapılabilirdir.

1.7. Müzenin elektrik, jeneratör, güvenlik ve kamera sistemleri yeniden yapılandırılmalı; müzede çalışacakların çalışmalarını kolaylaştıracak teknolojik materyaller (bilgisayar, fotoğraf makinesi, projeksiyon makinesi, uçayak, aydınlatma cihazları, epigrafi, restorasyon ve konservasyon için gerekli diğer araç ve gereçler...vd) bulundurulmalıdır.

1.8. Müzede koruma altına alınan Kök Tigin ve Bilge Kağan yazıtları, Türk dilinin, Türk tarihinin ve Türk kültür ve uygarlığının en kapsamlı ve en derli toplu yazılı belgeleri olma özelliğine sahiptirler. Bu yazıtlardan kopan ve müzenin depolarında muhafaza edilen parçalar bir an önce yerlerine yapıştirilmelidir. Ancak yazıtlarla ilgili yapılacak her işlemde (restorasyon, konservasyon, imitasyon, epigrafik belgeleme... vs.) mutlaka yazıt bilimi uzmanlarının görüşlerine başvurulmalı; onların “yazılı görüşleri ve onayları” alınmadan işe başlanmamalıdır.

1.9. Müzeye arazide kaybolma ve yok olma riski bulunan taşınabilir durumdaki eski Türk kültür ve uygarlığına ait diğer eserler de konulmalıdır. Aslında tarihî yapılar, anıtlar, yazıtlar... buldukları yerlerin “tapu senetleri”dir ve ait oldukları yerlerde koruma altına alınmalıdır. Söz konusu eserler, yalnızca kaybolma ve yok olma riski taşıdıklarında müzelere taşınmalıdırlar. (Moğolistan'daki Türk kültür ve uygarlığına ait birçok eserin (heykelin, yazıtın, yazıtlara ait parçaların, süs ve kullanım eşyalarının...) son yıllarda kaybolduğu, alınıp satılan objeler hâline geldiği bilinen bir gerçektir).

1.10. Höşöö Tsaıdam Bölgesi ve Orhun Vadisi'nden çıkartılan arkeolojik buluntuların önemli bir kısmı (başta Bilge Kağan anıt mezar külliyesindeki anonim mezardan çıkartılan buluntuların orijinaleri olmak üzere), buralardan alınıp başka müzelere (Moğolistan Millî Tarih Müzesi, Sanat Müzesi, Cengiz Han Müzesi...), enstitülere (Arkeoloji Enstitüsü, Tarih Enstitüsü...) ve yurt dışına (Rusya, Almanya, Kazakistan, Amerika, Çek Cumhuriyeti, Türkiye...) götürülmüştür. Söz konusu eserlerin yurt içindekileri için gerekli yazışmalar yapılarak yurt dışındakileri içinse hukukî yollara başvurularak geri getirilmeleri sağlanmalı ve “Orhun Müzesi”nde koruma altına alınıp sergilenmelidir.

1.11. Yerlerinden bilimsel olmayan yöntemlerle çıkartılarak müzeye konulmak üzere getirilen ancak müze bahçesindeki açık alanda örtüsüz ve korunaksız durumda bırakılan anonim anıt mezar külliyelerinin sunak masalarına

ait tasvirli ve işlemeli taşlar / lahitler bir an önce müzeye taşınmalıdır.

1.12. Müze çevresindeki inşaat hafriyatı, “Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından birine ait olduğu iddia edilen “kopya müsveddesi” ile bu ve diğer “kopya müsveddeleri”nin yapımında kullanılan ve bugün bir kısmı açık alanda bulunan kalıplar da imha edilmelidir.

1.13. Müzedeki Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları konunun uzmanı olmayan kişi / kişiler tarafından kopyaları çıkartılırken silikon kalıp uygulandığından ciddi oranda zarar görmüştür. Yazıtların kopyaları çıkartılırken geleneksel usullerden vazgeçilip fotogrametrik yöntem ve tekniklere başvurulmalı; yazıtların üç boyutlu ölçümleri yapılarak dijital ortamda arşivlenip ilgilileri (bilim adamları vd.) bunlardan yararlandırılmalıdır.

1.14. Müze bünyesinde eski Türk yazıtları, Türk tarihi, Türk kültür ve uygarlığı ile ilgili görsel ve yazılı eserlerin bulunduğu bir kütüphane oluşturulmalı; yazıtlarla ilgili önemli eserler / kitaplar (ilk ve son yayınlar, albümler), tablolar, fotoğraflar müzedeki uygun bölümlerde de sergilenmelidir.

1.15. Müzedeki eserlerin albüm, katalog ve broşürleri çok dilli (Türkçe, Moğolca, İngilizce, Rusça) olarak hazırlanıp müzede satışa sunulmalıdır.

1.16. “Orhun Müzesi”nin iç mekânında (ana teşhir salonunda) aydınlatma sistemi yeterli olmadığı, uzman görüşü doğrultusunda düzenlenmediği için müzedeki yazıtların profesyonel anlamda epigrafik yöntem ve tekniklerle belgelenmesi mümkün değildir. Müzenin tamamının (özellikle de yazıtların sergilendiği bölümünün) epigrafik belgelemeye ve görüntülemeye imkân verecek şekilde aydınlatılması sağlanmalıdır.

2. Köl Tigin ve Bilge Kağan anıt mezar külliyelerindeki yazıtlar ve heykeller müzeye taşındıktan sonra anıt mezar külliyeleri eski önemini kaybetmiş; buralarda bulunan taşınmaz durumdaki eserler de (başta sunak taşları olmak üzere) kaderlerine terk edilmiştir. Bu külliyelerde bulunan ve yazıtların yerlerine dikilen kopyaların sıradan oluşlarının da bunda rolü çok büyüktür. Söz konusu kopyalar Türkiye’nin imajına daha fazla gölge düşürmeden lazer tarama yöntemiyle oluşturulacak yenileriyle değiştirilmeli; anıt mezar külliyelerinde kapsamlı kazılar yapılarak üstlerine bina tipi örtüler uygulanmalıdır.

3. Arkeolojik kazı disiplinler arası işbirliği ile gerçekleştirilen en profesyonel bilimsel faaliyetlerden biridir. *Kazı yapılmasının amacı da geçmişin bilinmezlerini gün ışığına çıkarmaktır. Bu nedenle bir kazıda aceleciliğe gidilmeden son derece hassas yöntemlerle kazılar yapılmalıdır. Günümüzde yanmış yarım buğday tanesini bile, tahrip etmeden çıkarmaya çalışan bir arkeologun, artık 100 yıl öncesindeki yöntemlerle sadece hobilerini gidermek için, yalnızca define için tarihî dokuyu yok etmesi beklenemez. Zaten yöntemleri içinde yapılan kazılarda kıymetli eserler çıkmaktadır ve çıkacaktır.*

Artık, geçmişten bize kalan her şey altın olsun olmasın önemlidir. Dünyada bir dönem arkeologları (!) sadece define aradı, bir dönem ise yazılı tablet aradılar. Oysa şimdi sadece insanların zenginlikleri değil, hayatını ilgilendiren her şey önemlidir. Bu yüzden disiplinler arası işbirliğine gidilmektedir. Özellikle tarih araştırmalarında fen bilimleri, sosyal bilimler ayrımı kalkmıştır. Son çeyrek yüzyılda ortaya çıkan “Arkeometri”, başlayan yüzyılımızın öne çıkan disiplini olarak bütün bilimleri tarihin aydınlatılmasında birleştirmiştir. Çalışmalarımızda prehistorik (tarihöncesi) dönem arkeologlarının hassasiyetini göstermediğimiz sürece geçmişimizi yok ederiz. Sadece, hobilerimiz için kazılar yaparsak tarihin bizi yargılayacağını unutmamız gerekir.³⁸

4. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kendi tarihinin, kültür ve uygarlığının birinci dereceden mirasçısı olarak Moğolistan’daki eski Türk kültür ve uygarlık alanlarında başka devletler tarafından gerçekleştirilen kazılarda gözlemci bulundurmalı; bunun için de hem Moğolistan Cumhuriyeti ile hem de kazı yapan ülkelerle bir an önce gerekli anlaşmaları sağlamalıdır.

5. Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi’nin hedefleri 2003 yılından itibaren yalnızca müze ve yol yapımıyla sınırlandırılmış olduğundan Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları dışında kalan bütün eski Türk kültür ve uygarlık eserleri (yazıtlar, dikili, damgalı ve tasvirli taşlar, anıtlar, heykeller, kurganlar, anıt mezar külliyesi, şehir kalıntıları...) Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ilgi ve bilgi alanı dışında kalmıştır. Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi yeniden hayata geçirilerek söz konusu eserlerle ilgili bilimsel araştırma ve incelemeler yapılmalı; bu eserler de bir an önce koruma altına alınmalıdır.

6. Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi yeniden hayata geçirilirken:

6.1. Proje koordinatörlüğü bir kuruma bırakılmamalı; konuyla ilgili kurum ve kuruluşların (TDK, TTK, TİKA, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel müdürlüğü, YÖK...) koordinasyonu ile gerçekleştirilmelidir.

6.2. Eski Türk dili, Orta Asya Türk tarihi, kültürü, uygarlığı, arkeolojisi, antropolojisi... alanlarında temayüz etmiş bilim adamları arasından “Proje Üst Kurulu”³⁹ seçilmeli; bu kurul “Proje Başkanı”nın seçiminde, proje

38 “Bilge Kağan Külliyesi Kazılar 2001” başlıklı rapordan alınan ve tarafımızdan italik (yatık) olarak gösterilen bu cümlelerin yazarı / yazarları ne yazık ki kitapta yer almamaktadır. (Saadettin GÖMEÇ, Hasan BAHAR, Salih ÇEÇEN vd. tarafından hazırlanması kuvvetle muhtemel) raporun tamamı için bk. Bilge Kağan Külliyesi Kazılar 2001, *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları / Work For The Project Turkish Monuments In Mongolia In Year 2001*, Ankara, 2003, 23-138.

39 1997’de “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi” için TİKA Başkanı Tugay Özçeri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Reşat Genç, Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu ve Türk Dil Kurumu Başkanı Ahmet B. Ercilasun’dan meydana gelen bir kurul oluşturuldu. ... 1999 Mayıs’ında TİKA, Devlet Bakanlığına bağlandı ve tarih profesörü Abdülhalük Çay, TİKA’dan sorumlu Devlet Bakanı oldu. 1999 Eylülü’nde “proje üst kurulu” üyelerine TİKA Başkanı Öner Kabasakal, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdür Yardımcısı Abdulkadir Karaoğlu, Atatürk Yüksek Kurumu Başkanı Reşat Genç, Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu, Türk Dil Kurumu Başkanı Ahmet B. Ercilasun, İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Osman F. Sertkaya ve Atatürk Üniversitesi öğretim üyesi Cengiz Alyılmaz

hedeflerinin belirlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde, proje personelinin görevlendirilmesinde ve projenin denetlenmesinde aktif rol oynamalıdır.

6.3. Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi'nde görev yapacak bilim adamlarının ve diğer personelin seçiminde ilgili kurum ve kuruluşlar arasında irtibat sağlanıp "bilimsel liyakat", "uluslararası deneyim ve birikim" esas alınmalıdır.

7. Türk Dili Kurultayı, Tarih Kurultayı, Köktürk Kolokiyumu, Eski Türkçe Bilgi Şöleni, Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı... gibi uluslararası nitelikli bilimsel faaliyetlerden biri Moğolistan'da gerçekleştirilerek, Moğolistan'daki Türk anıt ve yazıtlarıyla ilgili sorunlar yerinde görülüp çözüm yolları aranmalıdır.

8. Konunun uzmanlarının / bilim adamlarının Moğolistan'daki Türk anıt ve yazıtları ile ilgili yazdıkları ve sundukları raporlardaki, makalelerdeki, kitaplardaki ve bildirilerdeki uyarılar "artık" ilgili kurum ve kuruluşların yetkilileri tarafından dikkate alınıp gerekenler bir an önce yapılmalıdır. Aksi takdirde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bölgedeki gücü azalmaya, imajı yaralanmaya devam edecek; yakın gelecekte yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Moğolistan'daki Türk anıtlarının, yazıtlarının ve diğer kültür ve uygarlık eserlerinin de fotoğraflarıyla yetinmek zorunda kalınacaktır.

Kaynaklar:

- ACUN, Hakkı – Özkul, Nurşen (2002), Bilge Kağan Anıtı 2000 Yılı Kazısı, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 65-126.
- ALYILMAZ, Cengiz (1999), Moğolistanda Oboo'lar / Ovoo'lar, *Orkun Dergisi*, S. 11, İstanbul, 25-28.
- ALYILMAZ, Cengiz (2001), Dünü ve Bugünü İle Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi I, *Orkun*, S. 40, İstanbul, 40-43.
- ALYILMAZ, Cengiz (2001), Dünü ve Bugünü İle Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi II, *Orkun*, S. 41, İstanbul, 31-35.
- ALYILMAZ, Cengiz (2001), Dünü ve Bugünü İle Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi III, *Orkun*, S. 42, İstanbul, 39-44.
- ALYILMAZ, Cengiz (2001), Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları Işığında Bazı Tespitler, *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001, 67-75.
- ALYILMAZ, Cengiz (2002), Epigrafik Araştırmalar / Epigraphic Researches, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 173-190.
- ALYILMAZ, Cengiz (2003), Epigrafik Belgelemeler ve Yüzey Araştırmaları / Epigraphic

getirildi (Ercilasun, 2005, 163). Proje Üst Kurulu'nun bilgisine başvurulduğu dönemlerde proje kapsamında son derece başarılı çalışmalar gerçekleştirdiğini; Proje Üst Kurulu'nun pasifize edildiği dönemlerde ise projenin bitme aşamasına geldiğini kaydetmek yanlış olmaz.

- Documentation and Surface Researches, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları / Work For The Project Turkish Monuments In Mongolia In Year 2001*, Ankara, 329-379.
- ALYILMAZ, Cengiz (2003), Moğolistan'da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S. 21, Erzurum, 181-199.
- ALYILMAZ, Cengiz (2004), İpek Yolu ve Orhun Yazıtları, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 24, Erzurum, 181-192.
- ALYILMAZ, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.
- ALYILMAZ, Cengiz (2007), *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.
- ALYILMAZ, Cengiz (2010), Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, C. III, s. , Ankara, 81-87.
- AYDIN, Erhan (2003), Orhon Bölgesindeki Kazı Çalışmaları Hakkında Düşünceler, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 622, Ankara, 554-556.
- BAHAR, Hasan – ÇEÇEN, Salih – DURMUŞ, İlhami – KARAOĞUZ, Güngör – KUZUOĞLU, Remzi – GÖKÇEK, Gürkan (2002), 2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara, 182-190.
- BAŞARAN, Sait – DEDE, Yüksel – GÜLEÇ, Ahmet - SAMDAN, Javzan (2003) Gök Türk Anıtlarını Koruma ve Onarım Çalışmaları / Conservation and Restoration of Gok Turk Monuments, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları / Work For The Project Turkish Monuments In Mongolia In Year 2001*, Ankara, 2003, 245-328.
- BATSAYHAN, Zagd (2008), Şiveet Uulın Tom Çuluun Bayguulamj, *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*, Vol. 4, No: 1 (312), Ulaanbaatar, 108-119.
- BAYAR, Dovdoi (2006), Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 2006, 92-109.
- BAYARHUU, N. (2007), Şavar Toosgon Deerh Biçeesiyn Tuhay, *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*, Vol. 3, No: 1 (287), Ulaanbaatar, 201-204.
- BAZILHAN, Bukatuli (1984), *Mongol-Kazah Tol'*, Ulaanbaatar – Ölgii.
- BİLİCİ, Kenan (2002), An Archaeological Approach on Some Human Statues in the Orkhun Monuments in Mongolia, *XIV. Türk Tarih Kongresi'nde Sunulan Bildiri (9-13 Eylül)*, Ankara.
- CANER-SALTIK, Emine (vd.) (1999), *Conservation of Orhun Stone Monuments: Examination of the Deterioration in Orhun Stone Monuments For the Purpose of Conservation (Part I)*, Ankara.
- ÇAL, Halit – Görür Muhammet (2002), Anonim IV Sembolik Mezar (JL 230 Açması) 2000 Yılı Kazısı: *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 23-63.
- ÇAY, Tayfun (2005), 2003 Yılı Jeodezi ve Fotogrametri Mühendisliği Çalışma Raporu / Survey Report for Geodesy and Photogrametry Engineering Studies in 2003, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları / The Project of The Turkish Monuments In Mongolia – 2003 Studies*, Ankara, 113-124.
- ÇAY, Tayfun – CEYLAN, Ayhan – YILMAZ, İbrahim – ŞANLIOĞLU, İsmail – KARABÖRK, Hakan – YAKAR, Murat (2001), Göktürk Anıtlarında Jeodezik Çalışmalar, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 75-94.
- ÇAY, Tayfun – YAKAR, Murat – YILMAZ, İbrahim – KARABÖRK, Hakan – SEREVJA, Ya. (2005), Jeodezi ve Fotogrametri Mühendisliği Çalışma Raporu, *Moğolistan'daki*

- Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları / The Project of The Turkish Monuments In Mongolia – 2003 Studies*, Ankara, 139-184.
- ÇEÇEN, Salih - BAHAR, Hasan – GÖKÇEK, Gürkan – EROĞLU, Haldun, KUZUOĞLU, Remzi – DEDE, Yüksel (2005), Bilge Kağan Anıt Mezar'ı Kazıları, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları / The Project of The Turkish Monuments In Mongolia – 2003 Studies*, Ankara, 5-111.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2005), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara.
- ERDENEBAŞ, Ulambayar – POHL, Ernst (2006), Başkentin Orta Yerinden: Karakurum'un Merkezinde Bon Üniversitesi'nin Yürüttüğü Kazılar, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 236-277.
- FRANKEN, Cristina (2006), Karakurum Saray Bölgesi Seramik Fırınları, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 208-235.
- HÜTTEL, Hans-Georg - ERDENEBAŞ, Ulambayar (2009), *Karabalgasun und Karakorum –Zwei Spätnomadische Stadsiedlungen im Orchon-Tal- -Har Balgas ba Harhorum-Orhonı höndiy deh hojuu nüüdelçdiyn suur 'şmal hoyer hot*, Ulaanbaatar.
- HÜTTEL, Hans-Georg (2006a), Karakurum: Tarihsel Bir Bakış, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 188-194.
- HÜTTEL, Hans-Georg (2006b), Karakurum Moğol-Alman Araştırma Heyeti (MDKE), *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 194-197.
- HÜTTEL, Hans-Georg (2006c), Ögedey Han'ın Sarayı: Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Karakurum'daki Kazıları, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 198-207.
- JISL, Lumir (1963), Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, *TTK Belleten*, C. XXVII, Ankara, 387-409.
- MERT, Osman (2009), Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us, Ankara.
- MÜLLER, Claudis (2006), İpek Getiren Yoldan Moğol Barışı'na, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 278-284.
- SERTKAYA, Osman Fikri – ALYILMAZ, Cengiz – BATTULGA, Tsendiyn (2001), *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, Ankara.
- TEMİZSOY, İlhan (2003), Müze Çalışmaları, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları / Work For The Project Turkish Monuments In Mongolia In Year 2001*, Ankara, 381-396.
- TSANJİD, A. vd. (2004), *Mongolçuudın Tüüh, Soyalin Atlas*, Ulaanbaatar, 326.
- WALTHER, Michael (2006), Yerleşik Bir Karargâh İçin En Uygun Yer: Orhun Vadisi Coğrafyası ve Karakurum (Harhorin) Çevresi Üstüne Giriş ve Hidrolojik Coğrafya, *Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 183-187.
- YILDIZ, Ferruh – ÇAY, Tayfun - YAKAR, Murat – KARABÖRK, Hakan – YILMAZ, İbrahim (2001), Fotogrametri ve Topoğrafya Çalışmaları, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 213-240.
- YILDIZ, Ferruh – YAKAR, Murat – KARABÖRK, Hakan – YILMAZ, H. Murat (2001), Dijital Fotogrametrinin Arkeolojide Kullanılması ve Göktürk Anıtları Örneği, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 371-376.